

TERCÜMELER :

İRAN'DA KÂĞIT PARA*

KARL JAHN

Almancadan çeviren: MEHMET ALTAY KÖYMEN

METHAL

Dünya tarihinde, Uzakşark'la Önasya ve Avrupa arasında ilk ve fiili irtibatı, Cengiz Han İmparatorluğu tesis eder. İki âlem arasında¹ Antik devirde ve yukarı orta zamanda da kültür münasebetleri mevcut idiye de, Milâdî 13 üncü asırdakine nisbetle tâli derecede bir ehemmiyeti haizdir.

Her büyük işin tahakkuk ettirilmesi, ekseriya büyük kurbanlara vabestedir. Cengiz Han'ın cihangirliği de, kan dökülmesi ve medeniyetler imhası ile sıkı sıkıya bağlı idi, fakat bunu takip eden mühim inkişaf, bilhassa Garbî Moğol İmparatorlukları sahalarının gelişmesi imkânlarını bu kurbanlarda görmek lâzımdır.²

* Archiv Orientalé, sene 1938, cilt X. sayı 1-2, sa. 308,340.

¹ a) Antik devirdeki münasebetler hakkında bilhassa A. Herman'ın (A. Hermann) *Pavli'nin* (Pauly) *Realenzyklopädie*'deki «Seres» maddesine, yine aynı müellifin *Die alten Seidenstrassen zwischen China und Syrien*, Berlin, 1910 ve F. Hirt'in (F. Hirth) *China and the Roman Oriand ... Shanghai, 1885* adlı eserlerine bak. b) İslâm-Çin münasebetleri hakkında M. Hartman'ın (M. Hartmann) *Ej*, deki «China» maddesine, ve G. Ferrad'ın *Relations de voyages et textes géographique arabes, persans et turcs relatifs à l'extrem Oriant du VIII au XVIII siècles*. Paris 1913. adlı eserine bak. Nihayat, Karter'in (The. F. Carter) *The Invention of printing in China and its Spread westward*, New-york, Columbia University Press 1925. adlı, muhteviyatı adını taşıyan malûmattar kitabına bak.

² Bununla İran İlhânî imparatorluğunu ve Altun orduyu kasedtim. *Dosson'un*, (D'Ohsson) *Hammer - Purgstal'in* (İ. v. Hammer - Purgstall) ve *H. Hoors'un* (H. Houvorh) aşağıda zikredilecek tarihî eserlerinden maada, *V. Bartold'un* (W. Barthold) 1935 senesine kadar yalnız Türkçe tab'ı bulunan ve bundan sonra ise, *T. Mensel'in* (Th. Menzel) almancaya tercüme ve nakli sayesinde umumun istifadesine arz edilen «Orta Asya türkleri hakkında dersler» adlı eserindeki (sayfa 167 ve müteakip) esaslı müşahedelere bak. (Bu eserin almancası, 1935 te «Welt des Islam» külliyyatı içinde çıkmıştır.) Gene aynı müellifin, «Uluğ

Medenî tekâmül yoluna ancak yeni girmiş olan sahalarda maruz kalınan gayıplar ve zararlar bir tarafa bırakılacak olursa, Avrupa dahi, bu terakkiden hissesini almıştı. Daha Haçlı seferleri zamanında büyük mikyasta genişlemiş olan Avrupa ufku, şimdi bir göçebe başbuğunun, esasında hiç te tasarlanmayan ve hattâ dünya tarihi mikyasındaki ehemmiyeti asla kavranmayan³ bir hareketi ile birdenbire, akıllara hayret verecek bir tarzda genişliyecekti. İslâmiyetin, beş yüz senedenberi iki âlem arasına diktiği aşılması hemen hemen imkânsız olan duvar, şimdi şüphesiz yalnız bir asırlık kısa bir müddet için, yıkılmıştı. Fakat bu zaman (*Saeculum*) esnasında, her şeyden önce, Moğol hükümdarlarının aydın, temiz ve anlayışlı dünya görüşleri (ideoloji) sayesinde, Şark ile Garp arasında dikkate değer temaslar husule gelebilmiştir. İran İlhanlılar İmparatorluğu, bu muazzam mübadele işinde, mutavassıt olmak itibariyle, fevkalâde mühim bir rol oynadı. Ortodoks İslâm âlemi ile, yani kendisini bu âlemin mümessili hisseden Mısır memlûkleriyle fasılasız ve hararetili mücadele halinde bulunduğundan hem Şark'taki anavatanla hemen hemen daima semereli bir tarzda, teması muhafaza etmeğe, hem de Avrupa kırallarını, müttefiği olarak kazanmağa muvaffak oldu.⁴ *Hulâgû*'nun haleflerinin saltanatı zamanında, İran, ne daha önce, ne de müteakip asırlarda, hattâ buna yaklaşacak derecede bile, orta ve şarkî Asya'nın tesirleri için bu kadar geniş açılmamıştı ve bu tesirleri kabule âmade değildi. Bu tesirler, kendini, belki en kuvvetli şekilde, iktisadî hayatta hissettirdi. Fakat bundan maada, edebî yaratmalar - müsbet ilimler-

Bey ve zamanı» (Bu eser *V. Hins* (W. Hinz) tarafından, Abhan. f. d. Kunde d. Morgenlandes «Şark ilimlerine ait eserler» külliyyatında almancaştırılmış ve hakikaten teşekküre şayan bir tarzda itmam edilmiştir. [Cilt XXI, No. 1, sayfa 8-9] adlı eserine de bak.

³ Gengiz Han'ın garba seferi hakkında *Bartold*'un (W. Barthold) «Mogol istilâsına kadar Türkistan» (Gibb. Memo, yeni seri, cild V, sahife 393 ve müteakip) adlı eseriyle Cengiz Han'ın ve Timur'un karakteristik vasıflarını çizen «Uluğ bey ve zamanı» adlı eserine (sahife 50-51), bunlardan mada *B. Vladimirov*'un (B. Vladimircov) Chingis-Khan (*Mirski* (D. S. Mirsky) tarafından yapılmış İngilizce tercümesi, Londra 1930, sahife 114 ve müteakip) adlı kitabına bak.

⁴ Bu hususta bak: *Abel Remuza* (Abel-Rémusat), Mémoires sur les relations politiques des Princes Chértiens et particulièrement des Rois de France avec les Empereurs Mongols, Cilt: VI (1821) sa: 396 ve cilt VII (1822) sa: 335 (l'Académie Royale des Inscriptions et Belles-Lettres, de neşredilmiştir). Bu hususta, *Şimid* (J. Schmidt) ve *V. V. Kotviç*'in (V. V. Kotvitz) muvaffak tetkiklerine de bak.

den ve tasvirî san'attan sarfınazar ediyoruz - orta Şarkî Asya fatihler tabakasının - ki malûm olduğu üzere, bunlar kısmı âzâmî itibariyle Türk'lerden ve ancak pek az kısmı Moğol'lardan ve Şarkî Asya'lılardan mürekkepti-iktisadî ve âmeli ruhunun (*economisch-nüchternen Geistes*) huzmeleri tarafından yaka landı ve tesir altına alındı. Bir taraftan *Reşîd-ud-Dîn*'in şaheserinin, ve diğer büyük tarihî eserlerin meydana gelmesini, diğer taraftan ise lirik mahsullerin hemen tamamen noksanlığını, sadece daha önceki zamanların san'at severlik (*Maezenatentum*) yokluğu ile izah etmek, fikrimce, o zaman İran'da vukubulan, fevkalâde dikkate lââyık ruhî değişmeye tamamen göz yummak demek olurdu. Burada bu meselenin tafsîlâtına girilemez. Bu ancak, bütün mevzuubahs materyalin gözden geçirilmesi, tetkiki ve işlenmesi ile mümkün olur. Uzun zamandanberi bu meselenin hal-line çalışmış olan müellif, bu çok esaslı mesele hakkında müşahhas bir (*Stellungnahme*) fikir edinmeğe müsaade edecek zamanın çok uzak olmadığını kanaatindedir.

Aşağıda, İran Moğolları tarihinden,⁵ her şeyden önce büyük iktisadî ehemmiyeti olan ve Uzak Şark âleminin bariz ve doğrudan doğruya bir tesirini gözümüzün önüne seren bir hâdise, kâğıt para usulünün ihdası hâdisesi aydınlatılacaktır. Filhakika bu cesurane tecrübe, daha önce ezcümle, gerek *M. Dosson*⁶ (*M. D'Ohsson*)⁷ *Yozef f. Hammer-Purgstal* (Josef v. Hammer-Purgstall) in, bugün dahi düsturülamel avrupa tarih eserlerinde, ve gerekse⁸

⁵ *Dr. B. Şpuler* (Dr. B. Spuler) İran'ın Moğol tarihi hakkındaki menbalarını, DMG nin celsesinde (kânunusani 1938) kısa bir müddet evvel tenkidi bir tarzda gözden geçirmiştir. Bak ZDMG, cilt 91 (1937), cüz 3, sayfa 19-21.

⁶ *M. Dosson* (M. D'Ohsson), *Histoire des Mongols*, La Haye et Amsterdam 1835, cilt 4, sayfa 100-6. Fakat bu tarihciden daha önce *Langle* (Langlé), *Geyhâtü'nin* kâğıt parasını zikretmiş ve aynı zamanda *H. Vâdemir* in «*Habîb us-siyer*» inden buna tekabül eden kısmı, tercümesile beraber, *M'ém. de la classe de littérature et des beaux arts de l'Institut* (cilt IV, sayfa 110 ve dv.) de neşretmişti.

⁷ *Yozef f. Hammer-Purgstal* (Josef v. Hammer-Purgstall) *Geschichte der Ilchane in Persien*, Darmstadt 1842 cilt I, sayfa 104-105 ve cilt IV, zeyl, sayfa 423.

⁸ *H. Hovars* (H. Howarth), *History of the Mongols*, London 1888, cilt III, sayfa 370-372. Bundan maada, *Fransuva dö Solsi'nin* (François de Saucly) JA, daki (seri 3, cilt XIII, sayfa 122-128) *Reşîd-ud-Dîne* ve *Bar Hebracus*, a istinat

H. H. Hovars'ın (H. H. Howarth) büyük, fakat daha ziyade kompasyon mahiyetinde olan eserinde tasvir edilmiştir, fakat bu hâdise, ehemmiyeti nisbetinde mufassal bir tarzda, ve her şeyden önce, şimdiye kadar ya hiç yahut da noksan olarak ele geçirilebilmiş menbaları tam olarak bildirmek ve zikretmek suretiyle mevzuubahs edilmemiştir. Bu son hususa, bir dereceye kadar yardımda bulunmak üzere, her tafsilâta bulundukça, *Raşîd-ud-Dîn*'in *Câmi-ut Tevârih*'inden, Viyana kütüphanesi yazmasına göre (*Flügel* = 326: *Miscel No. 957*) buna tekabül eden kısmı aşağıya almağa karar verdim.

NAZARİYAT

İran'a mahsus 1294 senesi kâğıt para emisyonu, tıpkı *Kubilây* çininde olduğu gibi, memlekette bulunan bütün kıymetli madeni, o zaman peşin paradan (*Barmittel*) mahrum kalmış devlet hazinesine sokmak ve bu suretle hükûmetin, siyasî, iktisadî tam istiklâlini emniyet altına almak hedefini güdüyordu.

En salâhiyetli ve itimada şayan muasır tarihçilerden biri olan *Vassâf*, banknot emisyonunu, yukarıda bahsedilen hakikî sebebi tamamen ihmal ederek, aşağıda, bize İlhân'ler İmparatorluğunda bu tecrübe etrafında husule gelen dahilî siyaset münasebetlerinin fevkalâde vazih bir tablosunu vereceği için, mufassalan mevzuubahs edeceğimiz bir sıra siyasî ve iktisadî inkıraz sebepleriyle izah ediyor.

Vassâf'a göre, kâğıt para usulünün ihdasında başlıca dört âmil vardı.⁹ Bu âmiller, kısaca şunlardır: *Ergûn-Han*'ın vefatını

eden «Sur quelques points de la numismatique orientale» adlı mâkalesile, *E. Druen*'in (E. Drouin) «Notices sur les monnaies mongoles» (JA, seri 9, cilt VII, sayfa 526-527) adlı yazısında ve *Con Malkolm*'un (Sir John Malcolm) «Geschichte Persiens» (Leipzig, 1830, cilt I, sayfa 85-280) adlı kitabı ile, *E. G. Braon*'ın (E. G. Brown) «Literary history of Persia» (cilt III, sayfa 37-38) adlı eserinde kâğıd para hadisesi hakkında verilen malûmata sağlık vermek isterim.

⁹ Tarih-i *Vassâf*, Bombay tabı, 1269-1852, sehife 271; buna istinad eden *Mirhvand Hvandemir*, ın *Ravzat us-Safâ* adlı eserinin, (bu eser, *F. V. Erdmann* tarafından neşredilmiş, *C. Defremery* (C. Defréremery) tarafından tercüme edilmiştir) Bu hususa ait kısmı (J. A, seri: 4, II, sahife 286 ve müteakip). Bu eserler, bu makalemizde, daima, fakat kısaltılmış vaziyette zikredilecektir. *Vassâf*'ın aynı eserinin hind taş basma tabı, 1883, cilt 5, sahife 124, burada hind tabı şeklinde zikredilecektir; bunlardan sonra, yine *Vassâf*'a istinad eden *Hvandemir* *Habib-us-Siyer*, taş basması Tahran tabı, 1855 sahife 79.

müteakip vukubulan büyük mevaşi telefâtı, devlet kasasının, Hanların değişmesi ve orduya müsrifâne taksim edilen meblâğ yüzünden, tamamen boşalması, herkesin hoşuna gitmek için, aşırı maaşlar ve hediyeler veren *Sadr ud-Dîn*'in, tabiati iktızası cömertliği, nihayet hediyeler ve tutumlu iktisat hususunda, İlhan'ın gösterdiği lâkaydı ve ehemmiyet vermemezlik.

Menbalarda daima "Yut", (یوت) Türkçe - Çağatayça ıstihaleyle gösterilen¹⁰ ve bilhassa *Bağdad, Musul, Diyarbekir* ve *Horasan* eyaletlerinde ikamet eden askerî kıt'aların sürülerini yakalayan¹¹ bu büyük mevaşi hastalığı salgını yani yukarıda zikrettiğimiz bu ilk âmil, ilk bakışta, o kadar ağır basan bir âmil gibi görünmez. Fakat bu hayvanların, Hanları gibi ekseriya göçebe hayatından başka bir hayat sürmeyen, Moğol ve Türkler arasından toplanan, - eğer o zaman böyle bir tâbirden bahsedilebilirse¹² - maaşları (*Solde*) tedahüle kalması âdet olan askerî bütün servetini teşkil ettiği düşünülürse, *Vassâf*'la hemfikir olarak, böyle bir felâketin, devletin bünyesine yapacağı ciddi tesirler, pekâlâ ölçülebilir. *Vassâf*'tan maada, diğer tarihçilerin de tebarüz ettirdiği - yukarıda saydığımız - müteakip âmilleri, aşağıda, *Geyhâtû* ve vezirinin şahsiyetlerini karakterize etmeğe teşebbüs ederken daha mufassal bir tarzda mevzuubahs edeceğiz.

¹⁰ *W. Radlof*'un lûgatına, III, sahife 560 bak. *Vassâf, Mirhvând* ve *Hvândemîr* tarafından moğolca gösterilen, fakat kadim türkçede, uygurcada ve çağataycada geçen bu kelimenin manâsı, esasında, (bugünkü modern türkçede de olduğu gibi) yüksek kar ve ilkbaharda kar ve buzların erimesinden sonra husule gelen ve bu suretle mevaşi ölümüne sebep olan donmadır. Sonradan sebep, bizzat ad haline geçmiştir. Şayanı dikkattir ki *Reşid ud-Dîn*, yukarıda zikredilen büyük mevaşi kıranından hiç bahsetmez.

¹¹ Yalnız *Vassâf*'ın yukarıda zikredilen eserinde, sahife 271. Orada kullanılan tâbirle, *Mavâşî* (Maşîye'nin cemi). Mevaşi tâbiri umumiyetle dört ayaklı hayvanları, fakat bilhassa koyun ve develeri gösterir.

¹² Orduya verilen ücretin esaslı bir şekilde tanziminden, ancak *Gâzân*'dan itibaren bahsedilebilir. *Reşid ud-Dîn*'in, E. J. W. Gibb. Memorial de neşredilecek olan *Tarih-i Gâzân* adlı eserinin [yeni seri: XV de (1940) *Tarih-i Mübarek-i Gâzân*, adı ile çıkmıştır] bu hususa ait kısmına bak: folio, 317. *Gâzân-Hân* tarihinin tarafımdan yapılan neşri, henüz tab' halinde bulunduğundan, sahifeye göre zikretmek maalesef mümkün olamamıştır. Onun için, neşre esas teşkil eden *Topkapu sarayı* (Revân köşkü) yazmasının (Numara 1518, S. şeklinde kısaltılmıştır) folio'lerine göre zikrediyorum. Bak: (F. Tauer), *Les manuscrits persans historiques des bibliothèques de Stamboul*. I, *Archiv Orientalni*, VII, 1931, s: 93.

Abaka-Han'ın ikinci oğlu¹³ *Geyhâtû-Han*, 24 Recep 690=23 Temmuz 1291 de, *Ahlat*'¹⁴ da, biraz da istemiyerek,¹⁵ *Hulâgû* tah-tına çıktığı zaman - cülûs merasimi ancak kendisinin *Rum*'dan av-detinden sonra, *Alatag* yazlık ordugâhında 12 Recep 691=20 Ha-ziran 1292 de vukubuldu - herhalde kırkıncı yaşını idrâk etmişti.¹⁶ O, bu zamana kadar, ancak *Hulâgû*'dan itibaren filen Moğol hâ-kimiyeti altına giren *Rum* eyaletinin (ancak Şarkî Anadolu'yu ih-tiva ediyordu) valisi olarak faaliyette bulunmuş, ve - menbaların tamamen susmasından istintac etmek icap ederse - orada zikre şa-yan bir tarzda temayüz edememişti. Yumuşaklığının ve bilhassa cömertliğinin, kendisine, itimada şayan taraftarlardan mürekkep büyük bir muhit temin etmiş olduğu, hâdiselerin inkişafından, va-zihan anlaşılıyor.¹⁷

İlhanî İmparatorluğunun, bilhassa gerek *Abaka-Han*'ın en kü-çük oğlu *Ergün-Han*'ın son saltanat senelerinde, ve kâdiri mutlak veziri *Sa'd ud-Devlé*'nin despotluğu zamanında, ve gerekse bu

¹³ *Geyhâtû*'nın adı hakkında bak: *Hovars* (Howorth) yukarıda adı geçen eser III, sayfa 357. V. Prof. *Kotvic-Livov* (V. Kotvicz - Lwow), eski şeklinin *Geyihagatû* olduğunu, 13 üncü asırda ise *Geyhâtû* şeklinde telâffuz edildiğini bildirmek lütfunda bulundu. Mogolca «*Geyiha*» (taaccüp etmek, hayrete düş-mek) filinden iştikak eden bu isim, «şayanı hayret, mucizevî» (*miraculsux* = der wunderbare) kimse mânasına gelir.

¹⁴ Viyana yazması, folio 242v ve 243 r; *Vassâf*' da, *Mirhvând*' da ve *Hvândemir*' de tahta cülûs tarihi yoktur. *Dosson* (D'Ohsson)' a da bak: Yukarıda adı geçen eser IV, sayfa 83.

¹⁵ *Bar Hebracus*' a devam eden (*E. A. W. Budge*' nin tercümesine göre zikredilmiştir: *The Chronography of...* Bar Hebracus, Volume I, English transl. oxford-London 1932) sayfa 492; bu hususta *Vassâf*' a da bak: yukarıda adı geçen eser, sayfa 267.

¹⁶ Viyana yazmasında, folio, 242v, maalesef, *Geyhâtû*' nun doğum tarihi verilirken, birler hanesi (yalnız واربعمین...) noksandır. Fakat bana öyle geliyor ki bu noksanlık Reşid ud-Din'in diğer yazmalarında da vardır; zira, yukarıda zikredilen Moğol devri tarihçilerinin hiç biri bu İlhan'ın ne tam yaşını ne de doğumunu bildiriyor. Viyana yazmasında da bulunan Yezdigerd takvimine göre tarihten takriben 1273 senesi, şu halde şüphesiz doğru olmiyan bir tarih elde ediliyor.

¹⁷ Hattâ, bu kendinin ve geri kalan emirlerin menfaatlerini tehdit eden taraftarlıktan dolayı - bu taraftarlar meyanında ezcümle, daha sonra başku-mandan (Généralissime) olan *Akbûkâ* ve Emir Hasan, *Tâyçû* vardı- Emir *Tagâçâr* reyini *Geyhâtû*' nun intihabı aleyhine kullandı. Bak: Reşid ud-Din, Viyana yaz-ması, folio, 243 r.

ikisinin ölümünden sonra (Mart 1291) uzun müddet devam eden karışıklıklar esnasında şiddetle imtihaneye çekilmiş olan mevcudiyeti, her türlü hükümdarlık faziletlerinden mahrum, kendisini ihtiraslarına ve zaaflarına tamamen kaptırmış bu adamın¹⁸ intihabı ile, ciddi bir şekilde tehlikeye düşmüştü. *Hulâgû*'nun halefleri arasında hakikaten devlet adamı dehasına malik biricik kimse olan *Gâzân Han* (1295—1304), dört sene süren çetin mücadeleden sonra, iktidarı, hayatı müddetince hudutsuz bir şekilde eline almağa muvaffak olunca, en ciddi tedbirlerin ve çarelerin daimi bir surette tatbiki, kendisi için imkân dahiline girmişti.¹⁹ Filhakika *Gâzân*'ı bir çoklarının nazarında kana susamış ve zâlim göstermekle beraber, bunlar İran-Moğol İmparatorluğuna, 50 seneden fazla, devamlı ve sağlam bir mevcudiyet göstermesi imkânını hazırlayan fevkalâde lüzumlu tedbirlerdi. 1294 senesi buhranı gibi bir dahilî politika buhranı, *Gâzân*'ın, sistemli bir şekilde tanzim ve şiddetle organize edilmiş devlet teşkilâtında, hiç olmazsa saltanatının son zamanlarına doğru, zor düşünülebilirdi; fakat kâğıt para sisteminin ithali gibi bu kadar cesurane bir teşebbüse de, yalnız dirayete lüzum gösteren ve mes'uliyeti mucip bir teşebbüs olması itibariyle değil, aynı zamanda Uzak Şark ile olan münasebetlerin tabii bir tarzda ve zamanla sür'atle artan gevşemesi, bir de, malûm olduğu üzere, *Gâzân* tarafından İslâmiyetin kabulünden ve İslâmî fikirlerin yeniden durdurulamaz zaferinden itibaren, putperest Şark'a karşı hissedilir bir arka dönüş müşahede edilmeğe başladığı için de, fikrimce, zor girişilebilirdi. *Gâzân*, 1295 senesinde vukubulan ve mevkiini de fevkalâde kuvvetlendiren din değiştirmesinden sonra, büyük Han tarafından tanınmaktan - ki bu tanınma keyfiyeti,

¹⁸ Biricik menba yani Patrik *Mar Iabalâhâ* III. ün biyografisi, (*P. Bedjan* tarafından yapılmış süryanice tabı, 2. A, Paris 1895, sayfa 98 ve *I. A. montgomeri* (I. A. Montgomery) tarafından yapılmış ingilizce tercümesi, Newyork 1927, sayfa 75 ve müteakip sayfalar) *Geyhâtû* hakkında pek takdîrkâr bir lisanla bahsediyor. Bu şüphesiz, Budist *Geyhâtû*'nun, islâmiyete karşı mevcut nefretinden (Antipathie) dolayı hıristiyanları himaye etmesinden ileri gelmektedir.

¹⁹ *Gâzân*'ın ilk saltanat yılları esnasında öldürülenlerin sayısı fevkalâde yüksekti. Sadr ud-Dîn'in mukadderat saati, malûm olduğu üzere, nisbeten daha geç çaldı. Büyük düşmanı emir *Nevrâz*'un düşmesini müteakip, yeniden kısa bir müddet için vezir olduktan sonra (1277), ertesi sene (1298) bizzat *Gâzân* tarafından *Reşid ud-Dîn* ve emir *Kutluğşâh*'a karşı entrikalar çevirttirildi ve mahkemesiz öldürüldü; bak: *Howars* (Howorth), yukarıda adı geçen eseri, 426-27.

kısa süren saltanatlarından dolayı ne *Geyhâtû*'ya ne de *Baydu*'ya nasip olmuştu²⁰ - vazgeçebilirdi ve buna da mecburdu.²¹ Her ne kadar Şark'la olan münasebeti, bu yüzden asla düşmanca bir çehre almadı, bilâkis, *Gâzân*, Şark'taki ecdadının tarihinin en mümtaz tanıyıcısı ve onların müesseselerinin takdirkârı olarak, tamamen müsbet olan mevkiini muhafaza etmesini bildiyse de, seleflerinin zamanında gördüğümüz işitilmemiş medenî ve iktisadî mübadele devri artık tamamen geçmiş idi. *Geyhâtû Han*'ın saltanatı esnasında İlhanî İmparatorluğu maliyesinin büyük ve ağır borç altında kalmasına başlıca sebep olarak, diğer muasır menbalar tarafından dahi, müttefikan, bu hükümdarın ve vezirinin müsrifliği gösteriliyor.²² Şüphesiz, bu vak'anın dahi, kâğıt para emisyonu için - İran tarihçileriyle hemfikir olarak - ancak dolayısıyla bile olsa bir âmil addedilmesi icap eder. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, halk ve memleket, *Ergûn Han*'ın yahudi veziri *Sa'd ud-Devle*'nin yüklediği vergi altında ezilmişti; buna mukabil devlet hazinesi (خزانة بزرگ) çok muazzam bir yükseliş gösteriyordu. *Vassâf*, hazine mevcudunun (*encaisse métallique*=*Barbestand*) bin T u m a n yani on milyon dinar olduğunu, tesadüfen bildiriyor.²³ *Ergûn Han*'ın topladığı ve *Sugurluk*'ta anbar ettiği bu muazzam meblâğdan ve diğer zengin

²⁰ Tarihçilerin tamamen susuşu buna delildir.

²¹ Bak: *Hovars* (Howorth), yukarıda adı geçen eseri, sahife 486. Bir İlhanî yazıcısının 1305 senesine ait mühür kopyasına göre -ki bu mühür, İlhanlıların metbu'larının, yâni büyük handan aldıkları büyük mühürün bir kopyasını teşkil etmektedir -hüküm vermek icap ederse, *Gâzân*'ın istiklâlinin hiç de tam olmadığını görünüyor. Bak: *T. F. Karter* (Th. F. Carter), *The Invention...*, sahife 127, ve sahife 237 Not 1.

²² *Reşid-ud-Dîn* (Viyana yazması, folio, 245 r, satır 14); *Vassâf* (Yukarıda adı geçen eseri, sahife 271 ve müteakip sahifeler ve aşağıda verilmiş olan misaller), *Hamd-Allâh Kazvîni* Tarih-i Guzide) E. Bravn (E. Brown) tab'i, sahife 590) ve *Bar Hebraeus'a devam eden kimse* (yukarıda adı geçen eseri, sahife 496), kâğıd para sisteminin idhalini, sadece *Geyhâtû* ve *Sadr-ud-Dîn*'in müsrifliği ile izah ediyorlar. Ne Gürcü menbaları (*Brosse*'nin [Brosset] *Histoire de la Géorgie* adlı eserinde «Sen Petersburug» bildirilen menbaalar) ne de *Haithon v. Gorhigos*, *Geyhâtû*'yi ismen zikretmekten fazla birşey yapmıyorlar. Bu malûmatı, çok muhterem ihtisas arkadaşım *Şpuler*'e (Dr. B. Spuler) borçluyum.

²³ *Vassâf*, yukarıda adı geçen eseri, sahife 271 : « روزی از زبان آن صاحب : « استعافتناکه سعدالدولہ را در زمان کار ممالک را تمشیت میسر گشت که هزار تومان درخزانة بزرگ معد بود...» *Sa'd ud-Devle*'nin vergi tahsildarı olarak faaliyeti hakkında bak : *Hovars* (Howorth), yukarıda adı geçen eseri, sahife 331-332

hazinelere, *Geyhâtû*'ya pek az bir şey kalmıştı; zira bu paralar, *Ergûn*'un ölümünden sonra, âsî emirlerin toptan yağmasına uğramıştı. *Reşîd ud-Dîn*, "*Ergûn Han*'ın hazinelerinden geriye bir miktar kalmışsa bile, onu da *Geyhâtû*, halka hediye etti," diye yazıyor.²⁴ *Reşîd*'in, *Gâzân Han*'ın, iktisadî ve medenî (*Kültürel*) tedbirlerini (*mesure*) çok objektif ve faydalı surette tasvir eden satırları arasında, bu mevzua dair sıkıştırdığı bu sözlerin doğruluğundan şüphe etmeğe hiç bir sebep yoktur. Bununla beraber, *Geyhâtû*'nun ve *Sadr ud-Dîn*'in sarfettiği para ve kıymetli şeyler hakkında bir dereceye kadar daha müşahhas bir fikir elde etmek için, *Vassâf*'ın tarihî eserine müracaat etmek zarurîdir. Şüphesiz, bu menbalar-daki ifadeler (*donnée*) bu tarihçinin, süslemeğe, ve hattâ mübalâğaya olan temayülü dolayısıyla, büyük ihtiyatla kabul edilmesi icabeder. *Vassâf*, *Geyhâtû*'nun şuursuz müsrifliğini, yalnız ve ancak *Oktay*'ın malûm cömertliği ve yüksek kalpliliği ile mukayese etmeyi, muvafık addediyor.²⁵ Keza, bu hükümdarın adalet fikrini ve iyiliğini de över. Bu meziyetler öyle meziyetlerdir ki bir dereceye kadar tenkidî surette nazarı itibara alınacak olursa, şahsî zayıflığı, korkaklığı ve hurafelere inanışı meydana çıkar.²⁶ *Vassâf*'a göre *Geyhâtû*, kendi karlılarına, 30 Tuman yani 300.000 dinara balığ olan meblağlar hediye etti veyahut, karlılarının ve cariyele-

²⁴ *Reşîd ud-Dîn* S. fol. 297 (Matbu eser sayfa 182) ... وارغون خان از هرگونه ... خزانه در سفورلوق جمع کرده بود آنرا بعضی بدزدیدند و بعضی تلف کردند و بعد از آن آنچه ارغون خان در زمان پادشاهی خود حاصل کرده بود چون امرا غدر و مخالفت اندیشیدند و بعضی امرا و مقربان اورا بکشتند آن خزانه بعضی بخویشان بخش کردند و بعضی گفتند که بلشکرمی دهیم و تلف کردند و کیخانو خود چیزی حاصل نکرد و اگر بقیه از خزانه ارغون مانده بود مردم داد

²⁵ *Vassâf*, yukarıda zikredilen eseri, sahife 226; *Mirhvând*, Hind tab'ı 5, sahife 124; *Hvândemir*, yukarıda zikredilen eseri, sahife 78. *Hamd-Allâh Kazvini* de bu medhe iştirâk ediyor, yukarıda adı geçen eseri, 589 ve 590.

²⁶ *Vassâf* (yukarıda adı geçen eseri, sahife 267), *Mirhvând* (Hind tab'ı sahife 124), *Geyhâtû*'nun saltanatı başlangıcında şamanlardan, *Ergûn*'un niçin daha uzun yaşayup saltanat sürmediğini sorması üzerine bunun sebebini *Ergûn*'un Prenslere, birçok emir ve askerlerin kanını, sel halinde akıtması vakıyasında aramak icap ettiği cevabını aldığını . . . onun için, *Geyhâtû*'nun, saltanatı esnasında hiç kimsenin öldürülmesinde ısrar etmediğini bildirirler. Buna göre, emir *Tagâçâr Bâydü*, ve yahut hattâ *cânî Efrasiyâb-ı Lur*'e karşı aldığı vaziyet, kendisinin korkaklığı, zayıflığı dolayısıyla, daha anlaşılır bir mahiyet alır. *Geyhâtû*'nun bu son zikredilene karşı aldığı vaziyeti, hattâ *Vassâf* bile fevkâlade acayip bulur, yukarıda zikredilen eseri sahife 267: «دعفو و انماض ایلخان کناه اورا عجبتین غرائب و غریبتین عجائب است»

rinin, emirlerinin ve gulâmlarının hesabına henüz tahakkuk etmemiş olan vergiler (tribut) bıraktı.²⁷ *Geyhâtû*'nun bu delice tarz-ı hareketi hakkında çok ihtiyatlı davranan *Vassâf*, devlet hazinesine (خزينة بزرگ) ait - ki bununla *Ergûn Han*'ın yukarıda bahsedilen hazinelerinin bakiyesi kastedilmiş olması icabeder - mücevheratı (*Chose précieuse* = *Kostbarkeit*) karılarına sarfettiğini izhar etmekten de kendini alamıyor. *Vassâf*'ın *Geyhâtû*'ya söylediğine göre, "mücevherat, kimseye faydası olmadan, sultanların hazinelerinde saklanmak için değil, kadınlara ziynet vazifesini görsün diye icat edilmişti."²⁸

Sarayın, *Abaka Han* ve Ahmed zamanında 40 tuman baliğ olmuş olan havayıcı zaruriye (*approvisionnement*) masrafları, şimdi, 195 tumanı aşıyordu. 1800 tuman (= 18 milyon dinar) baliğ olan topyekûn devlet varidatından 700 tuman mutat masraflara çıktıktan sonra geriye kalan meblağ yani 1100 tuman, sarayın ihtiyaçlarına kifayet etmiyordu²⁹.

Geyhâtû'nun müsrifliği, sefahate karşı olan sülâlevî aşırı temayülü ile el ele virdi³⁰. *Reşîd ud-Dîn*'in bu hususta da muhafaza ettiği sükûtu, diğer tarihçilerin verdiği hemen hemen mufassal denecek kadar çok malûmat, kâfi derecede telâfi etmektedir. İlhan'ın bu gayri ahlakî temayülü, *Baydu*'nun, zaten kolay elde

²⁷ *Vassâf*, yukarıda adı geçen eseri, sahife 266; *Mirhvând*, Tahran tab'ı 5, S. 114 ve *Hvândemîr*, adı geçen eser, S. 78.

²⁸ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 264; *Mirhvând*, Hint tab'ı, 5, S. 123; *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 78. Bu hususta *Montgomeri'ye de* (Montgomery), *The History of Mar Yaballaha* tercümesi, S. 75 ve müteakip, bak.

²⁹ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 271. *Hovars*'ın (Howorth) adı geçen eserinde (S. 367) 1600 ve 500 Tüman mukayyet bulunuyor. İlhanî İmparatorluğunun bütçesi hususunda, *A.Z. Validî*'nin «moğollar devrinde İlhanî İmparatorluğunun iktisadî durumu» adlı tahririne de bak. «Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası»nda (C. I, S. 1-42) hulâseten neşredilmiştir. İki yıl önce, bu makalenin Almanca çevrilmesini deruhte ettim, lâkin müellif, şimdye kadar neşretmemiştir.

³⁰ *Vassâf*, adı geçen eseri, sahife 268, *Mirhvând*, hind tabı, sahife 124; *Hvândemîr*, adı geçen eseri, sahife 80; *Hamd-Allah Kazvîni* adı geçen eseri, sahife 590; *Bar Hebraeus*'a zeyil yazan, adı geçen eseri, sahife 497 ve *Marko Polo* (Marco Polo), *Yul Kordiye* (Yule Cordièr) tabı, Londra 1921, II, sahife 475. Bundan mada, *Geyhâtû* içkiye de büyük ölçüde düşküdü. Malûm olduğu üzere, bu kötü huy, seleflerinin ve haleflerinin ekserisinde vardı. Bu hususta bak: *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 275, *Mirhvând*, Hint tab'ı, adı geçen eseri, S. 125 ve *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 80.

ettiği zaferi, herhalde daha fazla kolaylaşır; zira onun bu hali, kendisine karşı, *Baydu*'nun isyanını, muasırlarının nazarında ancak haklı ve meşrû gösteriyordu. fakat *Geyhâtû*'nun başına gelen felâketi, sadece bununla izah etmek istemek,³¹ şahsının, bir hümdarın malik olması mutlak lâzım olan kabiliyetlerden, siyaset dirayet ve enerjiden tamamen mahrum olması ve fazla olarak mukadderatın, bu devlet adamına, kendisine şef ve hâmilîği temin edebilecek olan hakikî büyüklük (*Format*) ve sadıkane hulûsu nasip etmemesi gibi ciddi ve ehemmiyetli sebeblere göz yummak demek olurdu.

Malûm olduğu üzere, hayrete şayan tesamühleri dolayısıyla, ekseriyeti itibarıyla Budî dinine salık olan Moğol hükümdarları için, İslâmlığı kabul ettikleri zamana kadar, ne ırk ne de din farkı hiç bir rol oynamamıştır. Yahudi *Sa'd ud-Deve*'nin (29 Şubat 1291 de ölmüştür) takriben iki sene müddetle en yüksek makamı elinde tutmağa muktedir olabilmesi ancak bu suretle anlaşılabilir³². Prensler, müşavirlerinin ve memurlarının intihabında esas olarak, her şeyden önce, onların kabiliyet ve iktidarını göz önünde tutarlardı. İmparatorluklarının daimî idaresini, *Cuveynî* ve *Reşîd ud-Dîn* ayarında politikacı ve tarihçi şahsiyetlere tevdi etmeleri, *Hulâgû*'nun, oğlu *Abaka*'nın ve torunları *Gâzân* ve *Ûlcaytû*'nun keskin zekâlarına ve mükemmel insan tanıyışlarına delil teşkil eder. *Ergûn Han*, veziri *Sa'd ud-Deve*'nin intihabında pek de mes'ut bir isabet göstermemişse de, *Geyhâtû*, *Sadr ud-Dîn*'in şahsında, filhakika büyük bir meharete ve kurnazlığa sahip olan fakat, biraz evvel tasvir edilen, muzır ve sistemsiz idarî tetbirleriyle, İmparatorluğu büyük müşkülâta düşür eden ve bunun neticesi olarak, dolayısıyla de olsa, ilk efendisinin akibetini çabuklaştıracak olan bir adamı bulacaktı.

Hvândemîr'e göre, *Zincan* eyâletinin bir hâkim ailesinden

³¹ *Bâydu*'nun ve emirlerin *Gâzân*'a gönderdiği mesaj'a da bak: *Bar Hebraeus*'a zeyl yazanın yukarıda adı geçen eseriyle (S. 498) *Abu'l-Fidâ*'nın *Chronikon*'unda (İstanbul, 1284, S. 823), *Geyhâtû*'nun çirkin hayat tarzı, kendisinin *Bâydu* tarafından bertaraf edilmesinin sebebi olarak gösterilmiştir.

³² *Dosson* (D'Ohsson), adı geçen eseri, S. 30 ve müteakip sahifeler; *Hammer - Purgstall* (Hammer - Purgstall), adı geçen eseri, C. I, S. 382 ve müteakip sahifeler; *Hovars* (Howorth), adı geçen eseri, C. III, S. 331 ve müteakip sahifeler.

dünyaya gelmiş³³ olan *Sadr ud-Dîn*, *Reşid ud-Dîn*'in eserinin bir yerinden tebarüz ettiğine göre, şayanı dikkattir ki en yüksek mehafîle mensup şahıslardan mürekkep olan³⁴ M a z d e k mezhebi taraftarlarıyla münasebetlerde bulunuyordu ise de, din itibariyle Müslüman idi. Hattâ, fikrimce, gizlice, bu mezhebin bir azası olması gayri muhtemel değildir. kendisinin, tıbkı edebiyatçılara karşı olduğu gibi, çok hürmet etmek ve zengin bahşışlarda bulunmak itiyadında olduğu, - maalesef adları ve mahiyetleri daha yakından bildirilmeyen mezhep ve tarikat - Şeyh ve devrişlerine karşı beslediği sempati ve hüsn-ü teveccüh, bu türlü istintaclarda bulunmamıza mani teşkil edemez³⁵. *Sadr ud-Dîn*'in şahsında *Sa'd ud-Devle* ile bir ve aynı dîne mensubiyet arkadaşlığını görmemize de - ki *Hovars* (Houvorh) bu fikirdedir³⁶ - hiç bir sebep veya esas (*Point d'appui*) mevcut değildir. *Reşid ud-Dîn*'in *Sadr ud-Dîn*'e karşı pek de dostane olmayan vaziyetini izah etmek için, fikrimce, sadece dînt zıddiyetleri, nazarı itibare almamalıdır, bu hususta - tabii zıddiyetlerden umumiyetle sarfı nazar ediyoruz - *Sadr ud-Dîn*'in, bizim tarihçinin hayatını doğrudan doğruya tehlikeye sokan tehlikeli entirikalarını hatırlatmak tamamen kâfidir³⁷.

Reşid ud-Dîn, *Sadr ud-Dîn*'in yükselişi hakkında, bize nisbeten mufassal malûmat veriyor. Nüfuzlu Emîr *Tagaçar*'³⁸ ın maliyecisi ve vekili olarak icra-yi memuriyet ederken, her şeyden önce

³³ *Hvândemîr*'e göre (adı geçen eseri, S. 70).

³⁴ *Sadr ud-Dîn* taraftarlarının (bunlar şu kimselerdi: *Pîr Ya'kûb-i-Bâğbâri* *Sadr ud-Dîn*'in şeyhi olan Şeyh *Reşid*, *Kaan*'ın dâisi iki Alevî ve Bulgar dâisi *Habîb*) *Gâzân* tarafından şahsen yapılan isticvabı, bu kimselerin M a z d e k tarikatine mensup olduklarını göstermiştir: «... معین شد که ایشان همان شیوة مزدک است - *Reşid ud-Dîn*'in sözleri (Viyana yazması, fol., 291r ve v; matbu eser, S. 153), bu mezhebin mahiyeti hakkında hiç bir netice çıkarmak imkânını vermemektedir. Orta Zaman İnan M a z d e k i z m 'inin, komünist ve insaniyetçi (*humanitaere*) temayüllerini taşıyan bir *secte*'inin mevzuu-bahs olması pekâlâ mümkündür. Maalesef, İslâm tarikatlerinde M a z d e k i z m 'in devamı hakkında, şimdiye kadar itimada şayan hiç bir tetkik yapılmamıştır. E J' deki « M a z d a k » maddesine bak.

³⁵ *Reşid ud-Dîn*'in *Gâzân* tarihinden ve *Hvândemîr*'in adı geçen eserinden (S. 79) alınmış aşağıda geçecek olan iki parçaya bak.

³⁶ *Hovars* (Howorth), adı geçen eseri, C. III, S. 502 ve 521 notlar.

³⁷ *Dosson* (D'Ohsson), adı geçen eseri, C. V, S. 198-99 ve fol., 283r ve v; (matbu eser, S. 118).

³⁸ *Reşid ud-Dîn*, Viyana yazması, fol., 244r.

Ergun'un ölümü sıralarında ve ölümünden sonra bir çok siyasî kurbanların tasarrufatından (*Possession*) meydana gelen büyük bir servete malik olmağa muvaffak olmuştu³⁹. *Sadr ud-Dîn*'e ihtilâlcî maksatlar güden *Tagaçar*, 690 senesi kışında (= 1290 sonu ve 1293 başlangıcı) mafevkî prens *Enbârcî*'nin *Rey*'deki ordugâhını terkettiği zaman, daima entirikalar çeviren, bu *Ergûn* düşmanı emrînin kaymakamı olarak tesadüf ediyoruz. Şüphesiz *Tagaçar*'ın emriyle, *Sadr ud-Dîn*, *Kazvîn*'de bulunan kardeşi *Kutb ud-Dîn*'e *Geyhâtû*'nun, Rum türkmenleri ve Karamaniler (ترکان روم و قرامانیان) tarafından imha edildiği, ve emirlerin, kendisine halef olarak prens *Enbârcî* üzerinde ittifak ettikleri *mesaj*'ını gönderdi⁴⁰. *Kutb ud-dîn* bundan, *Enbârcî*'yi haberdar edecek, onu *Horasan*'a seferden vazgeçirecek ve *Erran*'a avdete teşvik edecekti. İhtiyatkâr⁴¹ *Enbârcî* ise, daha başlanğıçtan itibaren, bu haberlere itimat itmedi. *Kûre* civarında bulunan *Karaçal*'da, İlhân'ın eski yurdunda (Lager = یورت) ikamet eden *Şiktûr-Noyan*'a (*Geyhatû*'nun kaymakamı) hadiselerin hakikî mahiyeti hakkında tenevvür etmek üzere bir haberci gönderdi. *Şiktûr-Noyan*'a giden sâfye daha yolda iken malum oldu ki mesele *Enbârcî*'nin ve taraftarlarının lehine inkişaf edecek ahval içinde, kendisine büyük fenalıklar gelebilecek olan *Sadr ud-Dîn*'in bir entirikasından ibarettir. Onun için, *Enbârcî*, *Şiktûr-Noyan*'ı gizlice haberdar etti ve *Şiktûr-Noyan* bundan biraz sonra, *Tagaçar* ve *Sadr ud-Dîn*'i tevkif ettirdi. *Sadr ud-Dîn*'i, *Geyhâtû*, *Rum*'dan, 691 İlbaharında (= 1292 senesi ikinci yarısı) dönünceye kadar, kendi evinde tevkif etti, sonra, her ikisini de, 500 suvarinin muhafazasında, Erzurumda ulaştıkları *Geyhâtû*'ya gönderdi⁴². *Tagaçar*, ve *Sadr ud-Dîn*'in nasıl olup ta hürriyetlerini

³⁹ Adı geçen emirin hizmetinde iken *Sadr ud-Dîn*'in faaliyeti hakkında, *Reşid ud-Dîn* (Viyana yazması, fol. 328r ve *Hvândemîr* (adı geçen eseri, S. 79) iyi malûmat veriyor.

⁴⁰ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 262; *Mirhvând*, Hint tab'ı, S. 123; *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 78. *Geyhâtû*'nun *Rûm*'daki faaliyeti hakkında daha mufassal malûmat, şayanı hayrettir ki, kâfi derecede hiç bir İran tarihçisinde yoktur, bilâkis yalnız ve ancak *Bar Hebraeus*'a zeyl yazanda (adı geçen eseri, S. 492) vardır; bak *Dosson* (D'Ohsson), adı geçen eseri, C. IV, S. 35-86.

⁴¹ Prens *Enbârcî*'nin, yukarıda zikredilen şayiaların tesiri altında kalarak, taht gasp etme fikirleriyle meşğul olduğu görünüyor. Bak: *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 262; *Mirhvând*, Hint tab'ı, S. 123.

⁴² *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 262; *Mirhvând*, Hint tab'ı, S. 123.

tekrar elde ettikleri ve hatta bu dereceye kadar varmış hadisenin faili olan bu iki kimsenin nasıl olup ta İlhan'ın hususî hürmetine nail oldukları hakkında, hiç bir malûmatımız yoktur.

Vassâf'ın bu hususa dair sözleri,⁴³ itibarî ifadelerden ibarettir. Bu ifadelerden, *Gayhâtû*'nun, yeniden, neticeleri kestirilemeyen bir zafer kazanmış olan yumuşaklığından, daha iyisi korkaklığından başka dürlü bir netice çıkarmak müşküldür. *Sadr ud-Dîn*, daha o zaman, *İlhan*'ın itimadını kazanmış olacak. Zira bu faraziye, bundan kısa bir müddet sonra vuku bulan vezirlik makamının tevcihi ile teyyüd ediyor⁴⁴. *Vaasâf* bizi, umumiyetle, olup biten vak'alar karşısında bıraktığı halde *Reşîd ud-Dîn*, bu hususta daha yakından malûmat vermesini biliyor. Bu tarihçinin ifadesine göre, *Sadr ud-Dîn*, menşei yukarıda gösterilmiş olan büyük servetini, hediye olarak kullandı ve bunun yardımıyla, *Geyhâtû*'nın gözdesi (*Favori*) *Bûrakçîn İlkâcî*'yi kendi lehine kazanabildi.

Daha sonra *Gazan Han*'ın veziri olan *Şeref ud-Dîn Simnânî*'nin tavassutiyle, *Geyhâtû*'nun kaynatası „ میر میران (Généralissime) *Akbuka*'ya yaklaşmaya, ve himayesini elde etmeğe muvaffak oldu. Emîr *Akbuka*'nın, *Geyhâtû* üzerindeki nüfuzunun çok kuvvetli olduğu görünüyor, zira *Sadr ud-Dîn*, 6 Zilhiççe 691 (= 18 Teşrinisani 1292) de, *Erran* kışlık ordugâhında, - *Şems ud-Dîn Lâkûşî* gibi çok kudretli bir şahsiyetin, bu makama erişmek için enerjik bir surette uğraşmasına rağmen - *Sahib Dîvan* makamına yükseltildi⁴⁵. *Vassâf*'a göre, *Geyhâtû*, vezirlik makamı için nazar-ı itibare alınacak şahısların bir listesini yaptırdı ki içinde *Sadr ud-Dîn*'in adı noksandı⁴⁶. Bu noksanlığın derhal farkına varan İlhan, listede adları bulunan bu şahıslara karşı, nokta-i nazarına göre, bu ma-

⁴³ Bak: *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 262, *Mirhvând*, Hint tab'ı, S. 123; *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 78.

⁴⁴ *Vassâf*, *Mirhvând* ve *Hvândemîr*, aynı yerler.

⁴⁵ *Reşîd ud-Dîn*, adı geçen eseri, fol., 244: «و صدرالدين زنجایی از اموال مقتولان که بر داشته بود مالی وافر بیشکش کرد بپوراچین ایکنجی که پرورانیده گیخانو بود و بغایت التجا نمود و طلب وزارت کرد و شمس‌الدين احمد لاکوشی نیز بترتیب جمعی امرا طالب آن منصب بود صدرالدين بواسطت شرف‌الدين سنائی جانب امیر اقبوقا معصور کردانید مری خود کرد وهمکنارا بتومانان تقبل میکرد و درششم ذی‌الحجه سنه احدی و تسعین و ستائنه بقشلاق اران صاحب دیوان ممالک بر صدرالدين مقرر شد.»

⁴⁶ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 265 ve *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 79; *Hamd-Allâh Kazvîni*, adı geçen eseri, S. 589: «و وزرت بخواجه صدرالدين احمد خالدی داد در ذوالحجه سنه احدی و تسعین و ستائنه.»

kama lâyük biricik namzet olarak onu tercih etti. Bunun üzerine, bütün prensler, prensesler ve emirler, *Sadr ud-Dîn*'in vezirliğini müttefikan kabul ettiler. Üstelik *Geyhâtû*, kendisine altın bir mühür, at kuyruğu ve 10.000 asker kumandanlığıyla (Tuman) birlikde bir harp tırampeti verdi⁴⁷. Aynı zamanda, İlhan, ister prens olsun isterse prenses veya emîr olsun, hiç kimsenin - ne miktarda olursa olsun - Devlet malına karışmamasını veyahut bu hususa dair kendisine, *Geyhâtû*'ya müracaat edilmesini emretti⁴⁸. Şu halde, bu Yarlık sayesinde *Sadr ud-Dîn* bütün devlet emvalinin tek ve hudutsuz hâkimi oluyordu⁴⁹. Bundan kısa bir müddet sonra, idarî ıslahatına devam ettiği esnada, *Geyhâtû*'nun *Rûm*' dan avdetindenberi nedimleri *Hasan* ve *Taycû*'nun idare etmiş oldukları⁵⁰ İlhane ait emlâki (Dalâ دلا) bu iki kimseyi tereddütsüz memuriyetlerinden azlettikten sonra⁵¹ Devletleştirdiği zaman iktidarının evc-i balâsına varmıştı⁵². Sırf kendi arzusu, ve *Geyhâtû*'nun tasvibiyle "Sadr-i Cihân,, (dünyanın reisi⁵³) lakabini taşırken, ezcümle, İmparatorluğun en yüksek kadılığına (قاضى القضاة ممالك) ve *Tebrîz* Valiliğine (حاکم) yükselttiği kardeşi *Kutb ud-Dîn Ahmed* de, "Kutb-i Cihân,, (dünyanın kutbu) lakabını aldı⁵⁴. *Sadr ud-Dîn*'in Sâhib-i Dîvân olmak sıfatıyla takibettiği yol ve gösterdiği faaliyet hakkında aşağıda vereceğimiz tafsilâtı, bilhassa *Vassâf*'e ve *Bar Hebraeus*'a zeyil yazan kimseye borçluyuz. Buna mukabil kendisinin resmî, fazla olarak oldukça kısa tutulmuş *Geyhâtû*

⁴⁷ *Vassâf* ve *Hvândemîr*, aynı yer.

⁴⁸ *Vassâf*, aynı yer.

⁴⁹ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 265-66; *Mîrhvând*, Tahrân tab'ı, C. V, S. 123 ve 124; *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 79,

⁵⁰ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 265.

⁵¹ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 268.

⁵² *Vassâf*, *Mîrhvând* ve *Hvândemîr*, aynı yerler.

⁵³ Reşîd ud-dîn, Viyana yazması, fol., 244v: « و (صدرالدين) از بشدكى كيشاتو درخواست کرد تا اورا صدر جهان لقب دادند »
⁵⁴ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 265, *Mîrhvând*, Tahrân tab'ı, S. 123 ve *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 78.

⁵⁴ *Reşîd ud-Dîn*, adı geçen eseri, fol., 244v; *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 266; *Mîrhvând*, adı geçen eseri, S. 123 ve *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 78. *Reşîd ud-Dîn*'e göre *Sadr ud-Dîn*'in amcası, «*Kivâmi-i Mulk*» (imparatorluğun mesnedi) ünvanını aldı ve *Hovars*' ın (Howorth) dediği gibi (adı geçen eseri, S. 368) *Tebrîz* valisi değil, *Irâk* valisi oldu.

(*Militaerlehen*) masraflarını kapatmak maksadiyle Devlet tasarrufatına yalnız dokunmak bile, Prens ve Emirlere bir daha yasak ediliyordu⁵⁹ *Sadr ud-Dîn*'e, bu tarzda hemen hemen diktatörce iktidar ve salâhiyetler tevcih edilmiş olmasına rağmen, Devlet maliyesinde en küçük nizamı teminetmek şöyle dursun, bilâkis *Reşîd ud-Dîn*'in noktai nazarına göre, maliyeyi, tamamen harabiye doğru sürükledi.

Sadr ud-Dîn, Devlet varidatını, bizzat İlhan'dan daha fazla düşüncesizce ve ondan daha fazla müsrifane kullanıyordu, bu hususta, bütün muasır tarihçiler müttelikdir⁶⁰. Bunu, aşağıda verilecek olan misâl, kâfi derecede tebarüz ettirecektir. Sâhib-i Dîvân yani Maliye nazırı olarak vazife gördüğü esnada bizzat kendisi tarafından, fakat bilhassa *Geyhâtû* ve saray tarafından daimî snrette yağma edilen Devlet kasasını, bunu karşılayacak şekilde tekrar doldurmak vazifesi de gine kendisine düşüyordu. Buna, *Vassâf*'ın ifadesine göre, iki sene süren memuriyet zamanı esnasında 500 Tumana (= 5 milyon altın dinar) balığ olmuş olan yüksek kırediler teminetmek (*emprunt*) suretiyle muvaffak oldu⁶¹. Bu istikraz işlerine esas teşkil eden usuller, her dürlü sağlam ticarî temellerden mahrumdu ve bu istikraz işleri o zamanki bütün iktisadî hayata oldukça (*beispilhaft*) tesir etmeğe başladığı için, aynı iktisadî hayatta, ancak *Gâzân*'ın islahatı ile ortadan kaldırılacak olan hakikî bir anarşi doğurdu. *Reşîd ud-Dîn*'in, *Sadr-ı Cihân*'ın icraatını ve zamanını⁶² bilâ kaydüşart mahkûm etmesini tamamen kabul etmemekle beraber, sözleri - büyük efendisinin heraretili biyoğrafçisi olmak itibariyle hoş görülmesi icabeden mübalağalardan sarfı nazar - umumiyet itibariyle tasvip edi-

⁵⁹ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 269-70.

⁶⁰ Aşağıda verilen misâllerden başka, *Vassâf*, (adı geçen eser, S. 271), *Ham-Allah Kazvîni* (adı geçen eser, S. 590), *Mirhvând* (Hint tab'ı, S. 124), *Hvândemîr* (adı geçen eser, S. 79) ve *Bar Hebraeus*'a zeyl yazan kimse (adı geçen eser, S. 496) ye bak.

⁶¹ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 271; *Mirhvând*, Hint tab'ı, S. 124; *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 79; *Sadr ud-Dîn*'in kredi ve istikraz işleri hakkında, tebarüz ettirici mahiyette olmamakla beraber, daha fazla malûmatı, *Reşîd ud-Dîn* ve *Vassâf*'da buluyoruz.

⁶² Farsça metin hakkında, benim *Gâzân Tarihi* tab'ının buna tekabül eden kısımlarını sağlık veririm (bak, fol. 314r ve 332; matbu eser: S. 248-49 ve 319-20).

lebilir. Zaten ehemmiyetli bütün noktalarda verdiği tafsilât, diğer tarihçilerin, *Sadr ud-Dîn* hakkında bize verdikleri malûmata tevafuk etmektedir. Bu karışık ahvalin, *Reşîd ud-Dîn*' de tasvir edildiği gibi tam bir tablosunu virmek, bu kısa makalenin çerçevesi içinde ne mümkündür, ne de böyle bir maksadım vardır. Burada, ancak *Sadr ud-Dîn*'i doğrudan doğruya alâkadar eden iki fevkalâde karakteristik bahis almancaya nakledilecektir. Asıl metnine gelince, benim yukarıda zikredilmiş olan Tarih-i Gâzân tabını tavsiye ederim.

fol. 332 r, (matbu kitap sahife 319-320): "*Sadr-i Çâvî*, (yani Çav sistemini ithâl eden kimse) vezir olunca, mürabahacılık, sözle tasvir edilmesi imkânsız bir hal aldı. Fakat şimdi, söz bir defa bundan açıldığı için, (bunun) pek cüz'î bir kısmını anlatmamız icabeder. Bu hususta hiç boş bir laf söylenemez, zira bütün muasırlar, (bu söylenenlerin) şahididirler. Onun için ilerde (aşağıda söylenenleri) bir defa okuyacak olanlar, hayrete düşmüş görüneceklerdir.

Eyâlet vergi mültezimleri, zamanlarının en hasis mahlukları idi. onlar, onun, *Sadr ud-Dîn*'in bir kulak için bir öküzü satmak âdetini biliyorlar ve faizle para istikraz ediyorlar, (sonra da) ona hediye yapıyorlardı. On dinar kıymetinde olan bir şeyi 20 dinara alırlar ve ona (*Sadr ud-Dîn*'e) 30 dinara verirlerdi. O da bunu kabul ederdi ve "Devlet kasasının paraya ihtiyacı vardır,, sözünü söylemek âdeti idi. Buna, daima vergi mülteziminin şu cevabını alırdı. "Buraya parayı faizle veriyorlar (sana) takdim ettiğim meblağı, ancak pek büyük müşkülâtle toplayabildim., *Sadr ud-Dîn*, "Bunda ziyan etmiyeceksin, aldığın gibi bize ver,, cevabında bulunurdu. Şimdi bu şahıs, 10 dinâr kıymetinde olan bir şey için, sermayeyi aşan fahiş faiz dolayısıyla, 30 dinar ödemek âdetinde olduğu için, vezire 40 dinar üzerinden hesap veriyor ve geri kalan on dinarı derhal harcayordu. Şayet *Sadr ud-Dîn*'in, peşin paraya acele ihtiyacı olursa, bu şahıslar vezire şunu derdi: "Aşağı yukarı on dinar değerindedir, fakat en fazla 6 dinara satılabilir,, onlar, 4 dinarı ceplerine atarken oda (vezir) sarfedilmiş olan 40 dinarlık sermaye yerine, en çok 6 dinar alırdı.

Uşaklarından biri, onun hesabına, bir tüccardan, iki ay sonra ödenmek üzere her biri beş dinara bir kaç bin koyun satın aldı. Fakat müddetin hitamında, borcu ödemek için para yokdu. Bu

müddet esnasında satın alınan bu koyunların pek büyük bir kısmı telef olduğu için, bakiyesinin ucuzca satılmasını ve bu suretle iki aya isabet eden faizin ödenmesini emretti. Kontrato yani borcun ödeme müddeti ise, iki ay daha temdit edildi.

İmparatorluk servetinin, böyle sonu meş'um mürabahacılıkla israf edilüp, Devlet kasasına, (buna göre) hiç bir varidatın geçirilmediğine kat'iyen şüphe yektur. *Geyhâtû*'nun tahsis ettiği paralar [havaleler] (ki bunu onun cömertliğine atfetmelidir) dan bir tek *Dâneğ* ($\frac{1}{4}$ dirhem) bile sahiplerinin ceplerine girmedi ve aynı hal asker ücretlerinde, maaşlarda ve diğer sabit masraflarda da vaki idi, ordunun, *Geyhâtû*'dan nefret etmesinin bir sebebi de budur. Buna rağmen, *Sadr ud-Dîn* daima müflisti ve öldüğü zaman halka binlerce ve binlerce haksızlıklar işlemiş bulunuyordu, servet ve saadet dolu ne kadar evleri, aynı tarzda soymuştu! ,

Folio 314 r, (Matbu eser 247-48): "Ticaretin bu nevi ve tarzı (daha önce vergi toplamının iğrenç şekillerinden bahsolunuyordu) ise, *Sadr ud-Dîn*'in bütün faaliyetini teşkil ediyordu. O bu hususta üstad olmuştu ve bu iğrenç icraat ve haksızlıkların son haddine varıyordu. Bunun neticesi, İmparatorluğun ve hükûmetin tamamen harabiye sürüklenmesi olmuştu. Zamanında, hiç kimse kendisinin bir eyâletinin, bir Berât (*Staatliche Geld anweisung*) ile garanti edilmiş parasını (ne miktarda olursa olsun) tahsil etmeğe muvaffak olamadı. Hak edilen tekaüdiyelerin ve maaşların hiç biri, doğru olarak ödenmedi, zira kendisinin (Vezirin) bütün Berât ları ve çekleri, hiyle ve iğfal olarak görünüyordu.

Nezdine gelen dervişlerden, şeyhlerden ve müstahak şahıslardan birine, şu veya bu sebeple ricası üzerine, içinde 500 dinar yazılı bir Berât'ı verdiği çok olurdu. Ömrü boyunca aslâ yüz akçe (küçük gümüş paralar) görmemiş olan bu kimse, (Vezirin) cömertliğinden bahsetmeği âdet edinir ve pek sevinirdi. Aynı kimse, daha kendine tahsis edilen sermayeyi tahsil etmeden önce, 500 dinarlık bir serveti olduğunu dikkate alarak, yüz dinar istikraz etmeğe ve bununla atının, techizatının ve kendisinin seyahat erzakının masraflarını karşılamağa karar verirdi. Borçlarını ödedikten sonra, geriye dört yüz dinar kalacağını hesap ederdi ve bu ümitle hiç yorulmadan para arkasından koşardı, o kadar çok koşardı ki, bu hususta, hattâ şeyhlik şerefini de unuttur ve bir

beylik, bir vergi tahsildarlığı mesleği öğrenirdi. Herkes hiç bir şeyden korkmadığı için, o (borçlu) nihayet, bu kendi alacaklısından kaçardı.

Bu kötü durum ve israfın neticesi olarak, ekseri eyalet sakinleri, vatanlarından kaçtılar ve Garp eyaletlerinde yerleştiler. Böylece şehirler ve köyler ıssızlaştı.,,

Yukarıda dercedilenlerle münasebeti dolayısıyla, *Bar Hebraeus*'a zeyl yazan kimse tarafından bildirilen bilhassa karakteristik bir hâdiseyi ⁶³, burada aynen vermek yerinde olur: "*Geyhâtû*'nun (yemek) masası için tek bir koyunu gütmekten de âciz olan *Sadr ud-Dîn* sarayın iaşesi idaresini *Reşîd ud-Devle* adında bir yahudiye tevdi etti. Bu yahudi, memuriyetine hararetle sarıldı ve şahsî servetinden büyük bir meblâğı, on binlerce koyun ve öküzün işti-rasına yatırdı, bundan maada, kasaplar ve aşçılar tuttu. Bütün bunlara mukabil, *Sâhib-i Divân*'ın kendine her ay muayyen bir para tahsis etmesi şartını koştu, bu para ile masraflarını kapatmayı umuyordu, zira devlet hazinesi boştu, Fakat *Sâhib-i Divân*'ın, muhtelif eyaletler varidatının kendisine verilmesi için yazdığı *Berât*'lara rağmen, yahudi için, en ufak bir meblağ bile toplamak mümkün olmamıştı. Kendisi, bu tarzda bütün servetini kaybetmiş olduğu ve bu suretle vecibelerini artık yerine getirmeğe muktedir olamadığı için, her şeyi olduğu gibi bıraktı ve kaçtı.,,

Şu halde, yokarıdanberi zikredilen vak'alarla, bilhassa *Vassâf*'a istinaden, *Sadr ud-Dîn*'in veya *İzz ud-Dîn Muhammed*'in teklifi üzerine husule gelen ve tatbik sahasına giren kâğıt paranın ithâli meselesi kâfi derecede anlatılmış oluyor.

Moğol devri tarihçileri, bunlar arasında bilhassa *Reşîd ud-Dîn* izahatlarıyla bizde, Çine ait kâğıt paranın, *Sadr ud-Dîn*'in zamanından önce, yakın şarka umumiyetle meçhul imiş gibi bir kanaat uyandırabiliyorlardı, öyle ki bunun neticesi olarak, bizim, adı geçen Veziri ve muhitini, bu yeniliğin hiç olmazsa İran için, bir dereceye kadar muhterii addetmemiz icabediyordu. Bu devreden önceye ait yerli Çin kaynaklarının sükûtu ile, kuvvet bulmuş görünen böyle bir telâkki, İran Moğol İmparatorluğunun, *Hülâgû* tarafından filen kurulmasından itibaren, hâkimiyet sahasını zaman

⁶³ *Bar Hebraeus*'a zeyl yazan, adı geçen eseri, S. 496.

zaman garba doğru oldukça ilerilere kadar uzatmış olan⁶⁴ Şarkî anavatanla daima pek sıkı ve pek canlı münasebetlerde bulunmuş olması⁶⁵ gibi bir tek vâkıa ile kıymetini tamamen kaybediyor. Zira bu münasebetler esnasında, tabiatıyla kâğıt para sistemi de kâfi derecede öğrenilmiştir⁶⁶.

Yukarıda zikredilen sebep dolayısıyla, üstelik, kâğıt para sisteminin İran'a ithalinin, takriben mevzu bahis zamanlara tesadüf eden⁶⁷ *Poli* seyahati ve ikameti ile her hangi bir suretle alâkadar bulunmuş olabileceği sabit fikri de kıymetten tamamen düşüyor⁶⁸.

⁶⁴ *M. Polo* (The book of Sir Marco Polo, neşreden: *H. Yul* (H. Yule), Londra, 1875, I, Sahife 196), *Kubilây* İmparatorluğunun, *Hoten* ve bunun şarkında kâin sâhaları ihtiva ettiğini bildiriyor. Bu hususta *Bartold*'un (Barthold), «Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler» (Almanca tercümesi, Sahife 187) adlı eserine de bak.

⁶⁵ Burada, ilk plânda, hâmilleri, her şeyden önce, İlhânî'ler İmparatorluğunda yeni bir vatan ve zengin bir faaliyet sahası bulmuş olan birçok Orta ve Şarkî Asya tüccarları telâkî edilebilecek olan, İran - Şark ve Şark - İran müte-kabil canlı ticaret münasebetlerini (belki de bu, diplomatik icabattandı!) düşünüyorum.

⁶⁶ Dut ağacının kabuklarından imal edilen Çin kâğıt paralarının, - XIV. asrın başlangıcında yazmış olan *Ahmed Şihâb ud-Dîn*'in (1338 de ölmüştür) şahadetine istinat ederek - İslâm âleminde ancak XIV. asrın başlangıcında malûm olduğu yolundaki *Ş. Şefer*'in (Ch. Schefer) noktai nazarına, yukarıda geçen ifadelerime göre, tabii iştirak edemem, hattâ *Şefer* (Schefer), Garbî İslâm âleminin muayyen sâhalarını nazarı itibara almış olsa bile, görüşü, bu takdirde dahi, bana şayanı kabul görünmemektedir. [*Ş. Şefer* (Ch. Schefer), *Relations des Musulmans avec les Chinois*, «Centenaire de l'Ecole des Langues orientales» de münteşir. Paris 1895, s. 17].

⁶⁷ Bak; *Yul* (Yule) adı geçen eseri, S. 35-38.

⁶⁸ *Potiye* (Pauthier), *Sör Con Malkolm*'un (Sir John Malcolm) «Geschichte Persiens» adlı eserinde geçen bu fikirlerini, hence tamamen haklı olarak reddetmiştir (Geschichte Persiens, Leipzig, 1830, C. I, S. 281); Bak, *Yul* (Yule), adı geçen eseri, C. II, S. 429. Albay *P. K. Kozlof* (P. K. Kozlov), 1907-8 senelerinde yaptığı ilmî seyahatleri esnasında, Şarkî Türkistan'da *Khara-Khoto*'da, *Kubilây Han*'ın saltanatı zamanına ait (1260-1295) bazı banknotlar bulmuştur. *Khara-Khoto*'nun, kâğıt paranın yayılma sahasının garbî hududunu teşkil etmediği, - yukarıda serdedilen fikirlere göre- kabul edilebilir. Bu hususta *V. Kotviç*'in (V. Kotwicz) *Obrazcy assignacii Yuanskoi dinastii v Kitaje* (Izvestija Imp. Russkago geografičeskago obščestva, XLV [1909], S. 474-477) adlı makalesi ile *A. Ivanof*'un, (A. Ivanov) *Bumaznoje obrascenije v Kitaje do XV. vjeka* (Materialy po etnografii Rossii II [SPB 1914], S: 9-14) adlı makalesine bak. Maalesef elime geçmemiş olan son makale, 10-11 sahifelerde, *Kozlof*'un (Kozlov) «Mongolei u. Amdo»

Yalnız mahiyeti itibariyle zikredildiği kadar yabancı her hangi bir müesseseyi tanımakla, onu tahakkuk ettirmek arasında, hele bütün hayatında bu kadar muhafazakâr olan ve ananeyi her şeyin üstünde tutan şarklılar için, büyük bir mesafe vardır. Bu hal lâyük olduğu derecede nazarı itibare alınınca, fikrimce bizim tarihçilerin şüphesiz kendilerince uzun zemandan beri malûm bir müessese, ansızın *réalité* halini aliverince, bir dereceye kadar yeni bir şey addetmeleri (*Novum*) ve böyle hissetmeleri tamamen anlaşılabilir görünüyor.

TATBİKAT

Bununla beraber, Sâhib Dîvân, İlhaneciler teklifini arz etmeden önce (ihtimal Cumâze II, 693 başlangıcında = 1294 senesi Nisan sonu ve Mayıs başlangıcı) bu hususa dair Emîrlerinin bazılarıyla istişarede bulunmuştu⁶⁹. *Vessâf*'a göre, bunlar, yukarıda adı geçmiş olan müşavir ve Vezir *Mazaffer b. Muh. b. Âmid* idi - bu sonuncu, bizim müellife, gerek vücutca ve gerekse ruhca, çirkinliğin ve fesadın bir nümunesi olarak görünüyor - bunun (Amîd'in) teşviki üzerine, *Sadr ud-Dîn* bu teşebbüse iştirâk etmişti⁷⁰. Tıpkı Büyük Han İmparatorluğunda olduğu gibi, İlhaneciler İran'ında dahi, kâğıt para madenin yerine geçecek ve madeni para ise, toptan İlhaneciler'in hazinesine girecekti. Bununla, ticaretin inkişafının, ve içtimaiî ahvalin umumî ıslahının temin edilebileceği zannediliyordu⁷¹. *Sadr ud-Dîn*'in teklifi, *Geyhâtû*'nun arzularına, pek tevafuk ediyordu. Zira, o, bu teklifte, her zaman ihtiyacı olan muazzam meblağı, zahmetsizce tedarik etmek imkânını görüyordu,

(St. Petersburg 1909) adlı eserinin rusça neşrinde de aynen verilmiş bulunan bu parçaların üç «Reproduktion» unu ihtiva ediyor; fakat, 1925 senesinde *V. Filchner* (W. Filchner) tarafından neşredilen Almanca tercümesinde, bu parçalar yoktur.

⁶⁹ *Reşid ud-Dîn*, Viyana yazması, fol., 245r, satır: 8: «در اول جمیدى الآخر سنة» ve satır 15: «ثلاث كسكاج چاو كردند».

⁷⁰ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 271; *Mîrhvând*, adı geçen eseri, S. 287; Hint tabı S. 124 ve *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 79; burada *Muzaffer fena* bir tahsildar olarak gösterilmiştir: «عداری شری»; *Vassâf* (adı geçen eseri, Ş. 268)'a da bak; burada, vezirin müşaviri olarak faaliyetine, kısaca işaret edilip geçilmiştir.

⁷¹ *Vassâf* (adı geçen eseri, S. 273), *Mîrhvând* (adı geçen eseri, S. 287 ve 88, Hint tabı, S. 124), çok sadet haricine çıkan ifadelerinde, *Mazaffer b. Amîd*, vezire, kâğıt para sisteminin kabulünün, lüzum ve iyiliğini anlatıyor.

bu hususta daha mufassal malûmat almak maksadıyla Büyük Hanın, kendi sarayında bulunan murahhası Emîr *Pûlâd Çingsâng*'a müracaat etti⁷². *Hanbalık* sarayını uzun yıllar temsil etmiş olan ve *Reşîd ud-Dîn* tarafından Mogol tarihinin en iyi tanıyıcısı olarak takdim edilen⁷³ bu elçi, Büyük Hanın mühûriyle (T a m g â) mühürlenmiş olup, meskûk para (درم مسكوك) yerine İmparatorluğun her tarafında tedavül eden bir kâğıttan ibaret olan Ç a v'ın mahiyeti hakkında *Geyhâtû*'yu tenvir etti. Nakdin ise, İmparatorluk hazinesine akan B â li ş⁷⁴ (بالش) olduğunu ilâve etti. *Raşîd ud-Dîn*'in sözlerine göre, cömertliğine, bütün dünyanın malı yetmiyecek olan İlhan, Emîr *Pûlâd Çingsâng*'ın verdiği bu izahat ile, ümitlerinde kuvvetlenmiş olduğunu ve Sâhib Dîvân'ın teklifine muvafakat ettiğini bildirdi.

Şiktûr-Nôyan'ın Ç a v sisteminin ihdasına karşı yaptığı itirazlar, - bu Emîr, *Geyhâtû*'nun *Rûm*'dan avdetinden sonra, hâkim mevkiini kaybetmişti,⁷⁵ fakat gine de *Reşîd ud-Dîn* tarafından Emîrlerin en nüfuzlusu olarak gösteriliyor⁷⁶ - Sadr-i Cihân tarafından sadece hotperestçe tahrikât olarak gösterildi ve bertaraf edildi: "*Şiktûr Nôyan*, altunu (madenî para) sevdiği için, Ç a v'ı yok etmek istiyor,"⁷⁷.

Şu halde, böylece kâğıt para sisteminin ihdası için, ortada hiç bir engel yoktu. *Geyhâtû*'nun Yarlığının intişarı üzerine, karar altına alınmış olan şeyi, çabucak tatbikat sahasına intikal ettirmek

⁷² *Vassâf* (adı geçen eseri, S. 272), *Mirhvând* (adı geçen eseri, S. 279, Hını tabı, S. 124) ve *Hvândemîr* (adı geçen eseri, S. 79) e göre, *Sadr ud-Dîn*, teklifini, Emîr *Pûlâd Çingsâng* ile anlaşarak yapıyor.

⁷³ *Dosson* (D'Ohsson), adı geçen eseri, IV, S. 350-60.

⁷⁴ O zaman Çin'de, bundan maada, kâğıt بالش (b â li ş)'in tedavül ettiği ni, burada nazarı itibara almadık. Bu hususta *E. Katrmer*'in (E. Quatrmère) «Histoire des Mongols» (S. 320, not 20) adlı eseriyle, *H. Yul'un* (H. Yule) «Cathay and the way thither» (II, S. 196, notlar) adlı eserlerinde verilen esaslı malûmata bak. *İbn Batûtâ* (Defremery-Sanguinetti tabı, IV, S. 260)'da B â li ş kelimesi «B â li ş t» (بالشت) şeklinde geçiyor.

⁷⁵ *Şiktûr-Noyân Geyhâtû*'nun gaybubeti zamanında, onun, mutlak salâhiyetli vekili idi, *Geyhâtû*'nun, *Rûm*'dan avdetinden sonra artık yalnız *Mirmirân* (*Généralisme*) *Akbûkâ*'nın yaveri (*Adjutant*) oldu. Bak: *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 260 ve 265.

⁷⁶ *Reşîd ud-Dîn*, Viyana yazması, fol., 245r: «الفعل امر».

⁷⁷ Aynı esere bak.

üzre, *Sadr ud-Din*, Emîr *Akbûkâ*, *Tagaçar*, ve *Tamâ-çî Inak*'le birlikte, 27 Şaban 693 (= 23 Temmuz 1294), de, 19 Ramazanda vasıl olduğu *Tebriz*'e hareket etti. Burada, büyük miktarda kâğıt para hazırlattılar ve ilk olarak, 19 Şevvâl 693 (= 13 Eylül 1294), de tedavüle çıkardılar⁷⁸. Aynı zamanda, bir emirname neşredildi. Buna göre, kâğıt parayı, mübadele vasıtası olarak kabul etmeyen herkes, derhal öldürülecekti⁷⁹. *Vassâf*'ın tasvirine göre, *Geyhâtû*'nun Yarlığı, nakdin (Sikke = *Bargeld*), iktisadî hayatta, her ne suretle olursa olsun, kullanılmasını şiddetle yasak ediyordu. Bundan mâda, aynı Yarlık İlhane ve derecesi pek yüksek Emirlere mahsus olanlar müstesna, altın işlemeli elbiselerin imâlini, kıymetli madenlerden kablur yapılmasını, ve nihayet, umumiyetle altın ve gümüşe ihtiyaç gösteren her san'atın icrasını men ediyordu⁸⁰. Bu suretle zarar görecektir olan esnafa, Ç a v ile tazminat verilecekti ve kazançlarına göre, alacakları tazminatın miktarını, Valiler tesbit edeceklerdi⁸¹. Ecnebî memleketlerle ticaret yapan tüccarlar, istisnaî muameleye tabidilir. Hazine bunların elinde bulunan sikkeleri, Ç a v'la peşinen değiştiriyordu⁸².

Şu halde, bu söylenenlerden, tıbbî Çin'de olduğu gibi, maksadın hiç olmazsa, yalnız sikkeleri değil, aynı zamanda mevcut bütün kıymetli madenleri hazineye doldurmaktan ibaret olduğu⁸³ şüpheye mahal bırakmayacak şekilde tebarüz ediyordu⁸⁴.

⁷⁸ *Vassâf* (adı geçen eseri, S. 274), *Mirhvând* (adı geçen eseri, S. 290, Hint tabı S. 125), ve *Hvândemîr*'e göre, Ç a v, zû'l-ka'de ayında Tebriz'de tedavüle çıkarıldı.

⁷⁹ *Mirhvând*'ın (adı geçen eseri, S: 291; Hint tabı, S. 125) ifadesinden, baş kesmek suretiyle ölümün, mevzuubahs olduğu anlaşılıyor. *Bar Hebraeus'a zeyl gazan* (adı geçen eseri, S. 497), şöyle devam ediyor: «... ve elinde gümüş bulunup ta devlet memuruna teslim etmiyen... ve buna karşılık olarak Şav (aynen böyle yazılı) almıyan herkes, ölmelidir».

⁸⁰ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 272; *Mirhvând*, adı geçen eseri, S. 290; Hint tabı, S. 124 ve *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 79.

⁸¹ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 273; *Mirhvând*, adı geçen eseri, S. 290; Hint tabı, S. 125 ve *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 80.

⁸² *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 273; *Mirhvând*, adı geçen eseri, S. 290; Hint tabı, S. 125 ve *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 80.

⁸³ Bütün bu zikredilen maddelerin filen mevkii icraya koymağa muvaffak olup olunmadığı ve ne derecede muvaffak olduğu hakkında maalesef hiç bir şey bilmiyoruz.

⁸⁴ *Yul - Kordiyé* (Yule - Cordier), adı geçen eseri, I, S. 425.

Yarlık'ın ihtiva ettiği maddelerin icra ve takibi hususuna, İmparatorluğun *Irak-ı Arap* ve *Irak-ı Acem* sahalarına, *Diyaribekir'e* *Diyar Rebi'a*, *Musul'a*, *Mayyafarkîn'e*, *Azerbaycan'a*, *Horasan'a*, *Kirman* ve *Şiraz'a* sırf bu vazife ile tanzif edilmiş, *Vassaf* ve *Mir hvând* tarafından büyük Emîrlere (امراء بزرگ) denen komiserler nezaret ediyordu⁸⁵. Vessâf tarafından verilmiş olup Çav emisyonu merkezleri olarak telakki edilebilecek olan bu sahaların çok sathî bir tarzda tadadından da müsteban oluyor ki, İmparatorluğun bazı mühim kısımları *Sadr-i Cihân*'ın bu tecrübesinden masun kalıyordu. Bu memleketler, her şeyden önce Garpta *Rûm* ile bazı Şimal ve Şark sahaları, ezcümle *Mazenderan* ve *Vassâf*'ın saydığı memleketler arasında zikredilmiş olmasına rağmen, Horasan idi. Bu memleketlerin bu tecrübeden masun kalmasının sebebini, bir taraftan merkezî idarenin iktidarsızlığında, diğer taraftan da, kâğıt para aksiyonunun (Action), bu uzak sahalara yayılmağa vakit bulmadan önce, çabucak sona ermiş olmasında aramak lâzımdır. *Reşid ud-Dîn*, Gâzân Hân tarihinde, bu söylediklerimiz hususunda bize tipik (*instructiv*) bir misal veriyor. Filhakika, bize, görünüşe göre *Mazenderan* ve buna komşu sahalara tanzif edilmiş *Ordübûka* adlı Çav komiserinin, *Simnân* da *Gâzân*'la karşılaşmasını bildiriyor. *Ordübûka*'nın beraberinde, bir kaç eşek yükü Çav ile gerek bunu beyaz kâğıttan (کاغذ سپید) imâl etmek için lüzumlu alât ve edevatı ve gerekse Devlet mühürünü yani Al'ı (آل) da götürdüğünü görüyoruz. Tam o sırada Bâydû'ya karşı sefere çıkmak üzere bulunan *Gâzân*, *Ordübûka*'nın bütün bu malının yakılmasını emreder, zira: "Demir ve silah bile dayanamadıktan sonra, *Mazenderan*'ın aşırı rutubetine kâğıt nasıl mukavemet edebilir,"⁸⁶.

⁸⁵ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 272; *Mirhvând*, adı geçen eseri, S. 290; Hint tabı, S. 124; *Hvândemîr*, (adı geçen eseri, S. 80), sadece, vergi tahsildarının (عل) tanzifinden bahsadiyor.

⁸⁶ *Reşid ud-Dîn*, folio, 270v: «چون بسمان آمد اوردو بوقا از خدمت کيخانو رسيد باچند خروار چاو و آلات آن از کاغذ سپيد و آل و غيره غازان خان فرمود که در مازندران و این خود از غایت نمناکی هوا آلات آهن و سلاح رابقا نمی باشد کاغذ را چگونه تواند بود و فرمود تا تمامت راپسوخندند. - Y. Hammer - Purgstall'a (J. Hammer - Purgstall) göre, (adı geçen eseri, C. I, S. 405) burada mevzu bahis olan Gâzân değil, bilâkis, Horasan'da bulunan Prens Aghul idi. Hammer'in, bu haberi, hangi menbada iktibas etmiş olduğunu, şimdiye kadar tesbit etmeğe muvaffak olamadım.

Yukarıda adları sayılan sahalarda⁸⁷ kurulmuş olan malûm «چاوخانه» ler (Ç a v h â n e, banknot dairesi), Ç a v'ın imâl (*fabrication*) ve ihracına (*émission*) yarayorlardı, buralarda, banknotların imâlinde istimâl edilen bir çok amelelerden⁸⁸ başka, idareci (*Gérant, administrateur*), kâtip ve veznedar gibi bir çok şahıslar çalışıyordu. Bu iş için sarfedilen meblâg, *Vassâf*'ın bildirdiğine göre, pek ehemmiyetli miktarlara bâliğ oldu⁸⁹. Meselâ Şiraz'da, Ç a v işine, beş T û m a n yani 25000 dinar sarfedildi⁹⁰.

Resmî emirnamelerde (*Ordonnance=Erlass*), halka, kâğıt paranın muhassenatı (*bénédiction*) tasvir ediliyordu. Çok mufassal böyle bir emirname (*Manifesto*), *Vassâf*' dan öğrendiğimize göre, Şiraz şehri için de isdar edildi. Kısacası, içinde, Ç a v'ın fakirlik ve sefaleti ortadan kaldıracacağı ve zenginle fakir arasında farkı yok edeceği bildiriliyordu⁹¹. *Geyhâtû* ve Vezirine yaranmak üzere Ç a v'ın medhini terennüm eden şairler de vardı. *Vassâf*, bize, o zamandan kalma bu mahiyette bir kıt'ayı, bildiriyordu: «Ç a v dünyada tedavül etmeğe muvaffak olursa, o takdirde İmparatorluğun ihtişamı ebediyen devam edecektir»,⁹².

Geyhâtû'nun kâğıt parası, halis Çince olan «Ç a v», adının da gösterdiği gibi,⁹³ Şarka aid örneğinin oldukça tam bir kılışesi

⁸⁷ Bak : *Vassâf*, aynı yer ; *Mirhvând*, Hint tab'ı, S. 124 ve *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 79 : « در هر شهری از ... »

⁸⁸ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 272 : « متصرفان و بیتکچیان و خزانه و دیگر عمله » ; *Mirhvând*, Hint tab'ı, S. 125.

⁸⁹ *Vassâf*, adı geçen eseri, 272 ; *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 80.

⁹⁰ Yalnız *Vassâf*' da (adı geçen eseri, S. 274).

⁹¹ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 273. Bu *manifeste*'in hulâsası, *Mirhvând*, (adı geçen eseri, S. 290, Hint tab'ı, S. 125) de - nereden aldığıını bildirmeksizin - bulunmaktadır.

⁹² *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 273 ; *Mirhvând*, adı geçen eseri, S. 290, Hint tab'ı, S. 125 ; *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 80. «چاواکر درجهان روان کردد رونق» Bu hususta *Bar Hebraeus*'a zeyl yazana (adı geçen eseri S. 497) bak : And there was not a single maker of verses, who did not gibe at this act and not a single singing man who did not string together poems and ditties and admirable verses (aboutit).

⁹³ Çince şekliyle Ch ' a o 'nun iranî yazılış şekli «Çav» dır. (Bu sebepten, Çince Ch ' a o şekli, fikrimce, en doğru bir tarzda, «Chão» veya «Çâu» şekliyle çevrilebilir ve telâffuz edilebilir, yoksa «Çâw» şeklinde değil). Ch ' a o adı, bu şekil altında, evvelâ, XII. asrın ortasında Sung ve Kin sülâleleri zamanında

idi⁹⁴. İran Ç a v'ının⁹⁵ *Vassâf* tarafından yapılmış mufassal ve nisbeten katî tasvirine sahip bulunmasaydık bile *Yuan* sülâlesi zamanında tedavülde bulunan Çin kâğıt parasını mevzuubahis eden Çin ve Avrupa menbalarından,⁹⁶ bu kâğıt paranın ehemmiyet ve mahiyeti hakkında kolayca ve oldukça doğru bir fikir edinebilirdik⁹⁷.

Vassâf'dan⁹⁸ maada, bizim, verdiği kıymetli malûmattan

meydana çıkan ait *Oktay*'dan itibaren Moğollar'da da kullanılan kâğıt paraya verilmiş bir isimdir. Bak: *Biyo* (Biot), J. A, seri: 3 C. IV, S. 247 ve 441; *E. Katrmer* (E. Quatremère), «Notices et Extraits» de, C. XIV, 1843, S. 508 ve *T. F. Karter* (Th. F. Carter), adı geçen eseri, S. 238, not 10.

⁹⁴ *Reşid ud-Dîn, Vassâf, Hamd-Allâh Kazvîni, Mirhvând ve Hvândemir*'deki ifadeler böyle. Buna mukabil, *Bar Hebraeus*'a zeyl yazan kimsenin, bunun Çin menşinden geldiği hakkında hiç bir şey bilmediği görünüyör; zira ona göre, bu kâğıt para *Sadr ud-Dîn*'in bir keşfinden ibarettir.

⁹⁵ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 272; buna istinaden, *Mirhvând*, adı geçen eseri, S. 289 ve *Hvândemir*, adı geçen eseri, S. 80.

⁹⁶ Çine ait kâğıt parayı mevzuubahis eden veyâhut sadece zikredip geçen Moğol devrine ait avrupai ve gayri islâmî eserler kronoloji sırasına göre şunlardır: *Vilhelm f. Rubrik*'in (Wilhelm v. Rubrik) seyahat raporu (1253-55), *Fr. Riş* (Fr. Riesch) tercümesi, Veröffentl. d. Forschungsinst. f. vergl. Religionsgesch. a. d. Universität Leipzig (Leipzig Üniversitesinde mukayeseli din tarihine ait tetkikat enstitüsü neşriyatı içinde) R. II, H. 13, S. 230; *Marko Polo* (Marco Polo), burada evvelce zikredilmiş olan *Potiye* (Pouthier) ve *Yul-Kordiy*e (Yule Cordier) tab'ı ve tercümesinden başka, H. Lemke tarafından yapılmış Almanca tercümesi, S. 266 ve 269; *Odorico de Pordenone* (1320-30), «Cathay and the way thither» adlı H. Yule'ye ait eserin içindeki tercüme, C. II, S. 196 ve Hakluyt Society, seri: 2, C. XXXIII; *Jourdain Catalani de Severac*: «Mirabilia descripta», H. Cordier tarafından neşredilmiş metin ve tercümesi, Paris, 1925, S. 90; *Francisco Balducci Pegolotti* (134 da), *Yul'un* (Yule) Cathay...,... adlı eserinin içinde, C. III, S. 154-155, bu hususta, *E. Friedmann*'ın şu mükemmel makalesine bak: «Der mittelalterliche Welthandel v. Florenz nach F. B. Pegolotti» (F. B. Pegolotti'ye göre Ortazamanda Filoransa dünya ticareti), Abhandl. d. K. K. Geographischen Geschichte in Wien'de neşretmiştir, C. X, No. 1, 1912, S. 19-21; *Jean de Cora* (ölümü, 1346): «Estat et la Governance de Grand Khan de Cathay», J. A., de (C. VI, 1830, S. 97-72) Jaquet tarafından yapılmış neşri. *Haython v. Gorhigos*, F. A. *Kravze*'nin, (F. A. Crause) «Das Mongolenreich in der Darstellung des Armaniers Haython» (= ermeni Haython'un eserinde Moğol İmparatorluğu) adı ile Ostasiat. Zeitschrift (şarkî Asya Mecmuası, 1920, S. 247) de çıkan makalesindeki metin ve tercümesi.

⁹⁷ *P. Kozlof*'un (P. Kozlov) Khara-Khoto'da bulduğu aşağıda zikredilecek olan kâğıt paralar, verilen bu malûmatın tamamen itimada şayan olduğunu tekit etmişlerdir.

⁹⁸ *Resid ud-Dîn*'de, bu hususa dair hiç bir şey bulunmamaktadır. Çin'e

dolayı medyunu şükran olduğumuz biricik emin menba olan *Bar Hebraeus* kuroniğinin devamı, İran Mogol devri tarihi ve medeniyeti (*Gerittung*) için münakaşa götürmez derecede büyük kıymetine rağmen, umumiyetle bu hususta kuvvetli istintaçlara esas olamayacak kadar çok umumî ve fakir kalmaktadır.

Kâğıt paranın, daha Milâdî 9 uncu asırda Orta İmparatorlukta (*Im Reiche der Mitte*), tedavül halinde bulunduğu tarihen sabittir⁹⁹. Bu zamandan Moğol devrine kadar, kâğıt paranın, orada daima bir meydana çıkup bir kaybolduğunu görüyoruz¹⁰⁰. Gerek cömertliği, ve gerekse adaleti ile meşhur olan, *Çingiz-Han*'ın en küçük oğlu *Oktaykaan* (1227-1248), 1236 senesinde, Mogol hükümdarları arasında ilk defa olmak üzere, şumulü itibariyle nisbeten mahdut kâğıt para ihracına karar vermişti¹⁰¹. Zamanında *Sung Cenubî Çin* İmparatorluğunun da ilhakı ile İmpazatorluğun, en büyük vüs'at ve kudrete eriştiği, fakat aynı zamanda medenî ve iktisadî bakım-

ait kâğıt para hakkında nisbeten daha mufassal malûmat veren İslâm müellifleri, ancak XIV. asırda meydana çıkarlar. Bunlar da şu kimselerdir: *Şihâb ud-Dîn il-'Omert* (ölümü: 1338) «Mesâlik ul-Ebsâr fi memâlik il-Emsâr» adlı eserinin, *E. Katrmer* (E. Quatremère) tarafından, «Notices et Extraits», (C. XIII, 1838, S. 223)' de yapılan kısmî metin ve tercüme neşri ve *Ş. Şefer*'in (Ch. Schefer) «Centenaire de l'École des Langues orientales vivantes» (Paris, 1895, S. 17 ve müteakip sahifeler) de çıkan «Relations des Musulmans avec les Chinois» adlı makalesindeki metin; *İbn Batûtâ*, *C. Defremeri* (C. Defrémery) ve *B. R. Sanguinetti* (B. R. Sanguinetti) tarafından neşredilmiş metin ve tercümesi, Paris, 1853, S. 257-58 ve *H. v. Mzik* tarafından yapılmış Almanca tercümesi, S. 417); *Makrizî* (*S. dö Sasi* (S. de Sacy)' nin Chrestomatie arabe, I., S. 150-151 adlı eserinde); *'Abd ur-Razzâk is-Semerkindî* («Matla us-Sa'deyn ve Mecma' ul-Bahreyn» de ve *Firişte*'in «Geschichte Indiens» adlı eserinde). *Katrmer*'in (Quatremère) «Notices et Extraits...» de C. XIV, 1843, S. 333, 417, 503.

⁹⁹ Bak: *J. Klaprot* (J. Klaproth) J A, birinci seri, S. 260; *Bigo* (Biot), adı geçen eseri, S. 125 ve müteakip sahifeler; *W. Vissering*, «On Chines Curreney» Leiden, 1877; *Yul - Kordiyе* (Yule - Cordier), adı geçen eseri, C. I, S. 426-27; *St. Balász*, MSOS, XXXV (1932) S. 33 ve müteakip; *Carter*, adı geçen eseri, S. 70-81.

¹⁰⁰ *J. Klaprot* (J. Klaproth), adı geçen eseri, S. 260-264; *Bigo* (Biot), adı geçen eseri, S. 125-141 ve S. 207-252; buna istinaden, *Yul - Kordiyе* (Yule-Cordier) (adı geçen eseri, S. 426-427,

¹⁰¹ *J. Klaprot* (J. Klaproth), adı geçen eseri, S. 265), *Oktay*'ın kâğıt parası hakkında hiç bir şey bilmiyor. O, *Kubilây*'ı, bu müessesenin Moğol rehberi olarak gösteriyor. Buna mukabil, *Bigo* (Biot), (adı geçen eseri, S. 441) ve *Karter* (Carter) (adı geçen eseri, S. 75]' e bak.

dan da altun devrinde bulunduğu üçüncü halefi büyük *Kubilây* (1260-1294), sefelinin misalini takibetmiş ve uzun saltanat senelerinin seyri esnasında bu hususta onu kat kat geçmişti. 3 den az olmayan büyük kâğıt emisyonu hakkında (1260, 1276 ve 1286 senelerinde) Kroniklerin mufassalan malûmat verdiklerini biliyoruz¹⁰². Malûm olduğu üzere *Marko Polo* (Marco Polo), Kubilây'ın saltanatının daha en parlak zamanında Ç a v'ı tanımış, bize, bu zamanın bütün Avrupa seyyahlarından daha pek çok kıymetli, fakat bu müessese hakkında inkâr edilemeyecek derecede büyük hayrete düşüren tasvirler bırakmıştır¹⁰³. Ç a v'ın garpta, İrân'da kısa bir zamana münhasır (*episodique*) hâkimiyetinin, niçin *Marko Polo*'nun (Marco Polo) buradaki ikametiyile münasebettar addetmek teşebbüsünde bulunduğunun bir sebebini de, ezcümle bunda görmek lâzımdır¹⁰⁴.

Gayhâtû-Han'ın kâğıt parası (*papier-monnaie*), kenarına Çince bazı sözler yazılmış olan uzunlamasına bir bilet şeklinde idi¹⁰⁵. üst kısımda, her iki tarafta, - İmparatorluğun müslüman halkına bir cemile (*Konzession*) olmak üzere-Kelime-i şahadet: « لا اله الا الله و محمد رسول الله » ve bunun altında, ya Moğol Tibet Bahşi'leri ve yahut K a m'lar tarafından taşınan *Geyhâtû*'nun *İrencin Dürçü* adı (manası: "kıymetli mücevher" = *Kostbarer Edelstion* ve yahut "kıymetli âsâ", = *Kostbares Scepter*) bulunuyordu.¹⁰⁶ Malûm olduğu

¹⁰² Bak: *Biyo* (Biot), adı geçen eseri, S. 442-445. *Poffye* (Pauthier), Kubilây'ın saltanatı esnasında yapılan kâğıt para emisyonunun bir fihristini vermiştir; bak: *Yul - Kordige* (Yule - Cordier), adı geçen eseri, C. I, S. 426.

¹⁰³ Bak: *Yul - Kordige* (Yule - Cordier), adı geçen eseri, S. 423-425.

¹⁰⁴ Yukarıda söylölenlere bak.

¹⁰⁵ «Kenarında» (پیرامن سطح) sözü, yalnız, *Vassâf* (adı geçen eseri, S. 272) ve *Mirhvând*'da (Hint tab'ı, S. 125) geçmektedir ve *Hvândemîr* (adı geçen eseri, S. 80) sadece şunları söylüyor: « چند کلمه بخط حطائی بر آن نوشته »; banknotları *Kozlof*'un (Kozlov) keşfettiklerinde rastladığımızıza müşabih, tezyinat *Brodür*'lerinin çevrelemiş olması, bence, pek muhtemeldir; bak: *Kozlof* (Kozlov), adı geçen eseri, S. 122 ve 123 ve *V. Kotviç* (V. Kotwicz), adı geçen eseri, S. 475. Buna müşabih tezyinat *Brodür*'leri, banknot vazifesini 'gören, bakır levhalarda (bak: *J. Mulli* (J. Mullie) Une planche à assignats de 1214, To'ung Pao, C. XXXIII, Kitap 2, 1937, S. 156) ve daha sonra, *Yul* (Yule) (adı geçen eseri, C. I, S. 424) ve reproduisé edilmiş Ming devri: (XIV asır) banknotlarında (*Geldnote*) da bulunmaktadır.

¹⁰⁶ *Iren Cîn Dürçü*'nin (Reşid ud-Din, Viyana yazması, fol., 242v; *Mirhvând*, adı geçen eseri, S. 289, Hint tab'ı, S. 125; *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 80 de

üzere aynı ada, *Geyhâtû*'nun sikkelerinde de tesadüf ediyoruz¹⁰⁷. Banknotun ortasında bulunan bir daire (*Orbiculaire*) içinde¹⁰⁸ banknotun rakamlarla kıymeti okunabiliyordu ve bunun altında şu sözler yazılmış bulunuyordu:¹⁰⁹

“Padişah-ı Cihân, bu mübarek kâğıt parayı (چاومبارك), 693 (1294) senesinde İmparatorlukta tedavüle çıkardı. Bunu, taklit eden veya üzerinde bir değiştirme yapan kimse, karısı ve çocuğuyla birlikte öldürülecek ve malı, devlet tarafından müsadere edilecektir.”¹¹⁰ *Bar Hebraeus'a zejl yazan kimse*, diğer tarihçilerden

bu şekilde geçmektedir; *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 260, 272 de: «ایرنجین تورجی» şeklinindedir, «kıymetli mücevher» mânasına gelen Tibetçe «rintschen do-rdje» ile aynı olduğunu, ilk defa *E. Burnuf* (E. Burnouf), doğru olarak tanımıştır. Bak: *F. dô Solsi* (F. de Sauley), «Sur quelques points de la numismatique orientale», JA, seri: 3, XIII., S. 131-132. *Kowaleski ve Popof* (Kowaleski ve Popow)'a istinad eden F. Erdmann'a göre, «Edelstein = mücevher» yerine, «sceptre, force» kelimeleri ile de tercüme edilebilir. Bak: JA, seri: 4, II, S. 297 ve *E. Druvin* (E. Drouin): «Notices sur les monnaies mongoles» JA, seri: 9, VII, S. 524. *Ergûn*'un dahi bu adı taşıması dikkate şayandır; bak: *Druvin* (Drouin), adı geçen eseri, S. 525. *Vassâf*, bu ismin -*Hammer - Purgştal* (Hammer - Purgstall) (adı geçen eser, C. I, S. 428) ve buna istinaden *Hovars*'ın (Howorth) (adı geçen eseri, C. III, S. 357) görmek istediği gibi - Çince (Uygurca) olduğunu hiç bir yerde iddia etmiyor. Onların bu hatası, *Vassâf*'ın (adı geçen eseri, S. 260) şu ifadesinden çıkmış olacak: «... خطایان تقریر کردند که نام ایلیخان برای طول بقاء و دوام رفعت و ثناء در یرلیغها و مکتوبات ایرنجین تورجی نویسند» *Reşid ud-Din*'e göre (Viyana yazması, fol., 242v) *Geyhâtû*'nun bu adını, *Bahşî*'ler, *Mirhvând* ve *Hvândemîr*'e göre ise, Çin Kam'ları (*voyant = Seher*) kullanıyorlardı. Bu ad, herhalde, Moğol murabba yazısından ziyade, Arap yazısıyla yazılıyordu.

¹⁰⁷ Bak: *Leyn Pol* (Lane - Poole) ve *E. Druvin* (E. Drouin), adı geçen eser.

¹⁰⁸ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 272; *Mirhvând*, adı geçen eseri, S. 289, Hint tab'ı, S. 125; *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 80. *Vassâf* ve *Mirhvând*'a göre, banknotun kıymeti, onun tam merkezinin dışında yazılmış bulunuyordu. «نارج مرکز و نارج مرکز صواب».

¹⁰⁹ *Mirhvând* (adı geçen eseri, S. 289; Hint tab'ı S. 126) ve *Hvândemîr*'e (adı geçen eseri, S. 80) göre, şu sözler, banknotların üzerinde okunan sözlerin ancak hülâsasını teşkil ederler: «... خلاصه مضمون آنکه.. وایضاً سطور چند بر آن کاغذ مسطور بود مضمون آنکه».

¹¹⁰ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 272: «... و صورت چاوبدین منوال بود پیرامن سطح: کاغذ پاره مربع مستطیل چند کلمه بخط خطائی که مخص خطا این بود نوشته و بر بالای آن از دو طرف لاله‌الاله محمد رسول‌الله .. و فروتر از آن ایرنجین تورجی تحریر کرده و درمیانہ دائره کشیده خارج از مرکز صواب از نیم درهم تاده دینار رقم زده و بشیوه مسطور در قلم آورده که پادشاه جهان در تاریخ سنه ثلث و تسعین و ستائنه این چاو مبارک را در ممالک روانه کردانید تغییر و تبدیل کنندہ را بازن و فرزند بیاسارسانیدہ مال اورا جهت این چاو مبارک را در ممالک روانه کردانید تغییر و تبدیل کنندہ را بازن و فرزند بیاسارسانیدہ مال اورا جهت» *Mirhvând* (adı geçen eseri, S. 289) ve *Hvândemîr* (adı geçen eser

farklı olarak, bize banknotun (*billet de banque*) kırmızı bir damga¹¹¹ (*Aufdruck*) taşıdığını bildiriyor. İslâm müellifleri tarafından zikredilen daire ile alâkası olmayan bu kırmızı damga, o zamanki hükümdarlara verilen Yade (yeşim)'den mamûl devlet mührünün, yani (آل) Âl'ın bir kopyesini teşkil etmektedir¹¹². Malûm olduğu üzere, *Geyhâtû*'dan *Gâzân*'a devredilmiş olan ve kâğıt para imâline yarayan âlet arasında, Âl da bulunuyordu. Bu mührün, daima bilhassa damgalamak için işe yaradığı kabul olunabilir.

Banknotun arka tarafının da, aynı tarzda mı veyahut da, metin itibariyle pek kısaltılmış olarak mı basıldığı - ki bu pek muhtemeldir - ve üzerine *P. Kozlof* (*P. Kozlov*) tarafından keşfedilmiş olan banknotların üzerinde olduğu gibi, diğer bir resmî mühür basmak âdetinin¹¹³ mevcut olup olmadığı hakkında, menbalarımız, maalesef, bir şey bildirmiyorlar, fakat bu hususta - başka sahalarda, meselâ idarî işlerdeki âdetleri¹¹⁴ dikkate alarak - bir netice çıkarmak tamamen mümkün olacaktır.

S. 80)'e de bak. Gerek *P. Kozlof* (*P. Kozlov*) tarafından keşfedilmiş banknotlarda ve gerekse *I. Mulli* (İ. Mullie) tarafından tasvir edilen bakır levhalar üzerinde, kalpazan, ölümler, bir daha vukuunda, baş kesmek suretiyle ölümler tehdit ediliyor. Fakat kâğıt para mensupları ölüm cezasından daima istisna ediliyordu; şu halde, ceza ölçüsü, Şark'ta, İran'dakinden pek daha yumuşaktı. Bak: *V. Kotwicz* (*V. Kotwicz*), adı geçen eseri, S. 476; *I. Mulli* (I. Mullie), adı geçen eseri, S. 156.

¹¹¹ *Bar Hebraeus*'a zeyl yazan, adı geçen eseri, S. 497; *P. Kozlof* (*P. Kozlov*), (adı geçen eseri, S. 122, 123) tarafından keşfedilmiş kâğıt paralar üzerindeki siyah ve kırmızı damgalara bak; gene *P. Kotwicz* (*P. Kotwicz*)'e de bak: adı geçen eseri, S. 156.

¹¹² Elimizde bulunan Moğol mühür damgaları, kâmilten şakulî şekiller arz ediyor ve tamamen çok stilize edilmiş Çin yazı işaretleriyle örtülüdür. Ekseriya *cinnabre* kırmızısı (zinnoberröt) renginde basılmıştır. *Yul-Kordiyeye* (Yule-Cordier), adı geçen eseri, S. 424 e de bak. *Reşid ud-Din*'in *Gâzân Tarihi* adlı eserinden (Paris Millî Kütüphanesi yazması, No. 254, fol., 226v) *Nevrûz*'un ricası üzerine, (*Gâzân*'ın *Bâydu*'ya muzafferiyetinden sonra), şimdiye kadar dört köşeli olan *Altamga*'nın şimdi daire şeklinde imal edildiğini ve Allah ve Peygamber'in adlarıyla süslendiğini öğreniyoruz.

¹¹³ İlhanî'lere ait mühürlerin muhtelif şekilleri ve kullanılış tarzları hakkında, *Dosson*'un (*D'Ohsson*) (adı geçen eseri, C. IV, S. 411) *Reşid ud-Din*'den iktibas etmiş olduğu malûmata bak. (Her ne kadar burada söylenenler, *Gâzân*'ın zamanına aitse de, umumiyetle *seleflerinin zamanı için de* muteber addedilebilir).

¹¹⁴ Bak *Dosson* (*D'Ohsson*), adı geçen eseri, C. IV, S. 410 ve müteakip sahifeler.

Nihayet, *Bar Hebraeus'a zeyl yazan kimse*, banknotun, material itibariyle, *Papirus* kâğıdından olduğunu iddia ediyor¹¹⁵, buna mukabil, *Vassâf, Reşid ud-Dîn, Mirhoând, Hvândemîr* daima sadece kâğıttan bahsediyorlar.¹¹⁶ Bundan, mevzuubahs kâğıdın cinsi hakkında bir istintaçta bulunmak istemek, tabiatıyla imkânsızdır. Malûm olduğu üzere, yerli kâğıdın imali, Milâttan sonra VIII. asırda¹¹⁷ islâm âleminin, orta (*Mitte*) İmparatorlukla ilk temasının bir semeresidir. Bu andan itibaren, imalinde, umumiyetle, keten ve kenevir lifleri kullanılırdı.¹¹⁸ Fakat bundan maada, kâğıt dudu ağacı'nın¹¹⁹ (*Broussonetia Papyrifera*) kabuğundan ve ihti-

¹¹⁵ *Bar Hebraeus'a zeyl yazan*, adı geçen eseri, S. 496; müellifin, 3 asırdan fazla bir müddettenberi, yazı maddesi olarak istimalden sakıt olmuş olan *Papirus*'u nazarı itibara almış olabilmesi, tabiatıyla tamamen imkânsızdı.

¹¹⁶ *Reşid ud-Dîn* (fol., 276v) « کاغذ سپید » den bahsediyor; kendisinin bu kelimeleri söylerken, muayyen bir kâğıt nev'ini nazarı itibara almış olup olmadığı çok şüphelidir.

¹¹⁷ Bak: *A. F. R. Hoernle*, Who was the Inventor of Rag Paper? (*Journal of Royal Asiatic Society*), 1903, S. 663 ve müteakip sahifeler ve *F. Hirt* (*F. Hirth*), *Chinese Studies*, S. 270. Çin'e ait bir ithalât maddesi olmak itibariyle, kâğıt, şüphesiz daha *Sasani*'ler zamanında İran'ca malûmdur. Bak: *B. Laufer* (*B. Laufer*), *Sino-Iranica*, Şikago, 1919, S. 559.

¹¹⁸ Keten ve kenevir liflerinden mamûl kâğıt, malûm olduğu üzere, Milâttan sonra 100 yıllarında *Tsai-Lun*'ün keşfi telâkki edilir. Bak: *F. Hirt* (*F. Hirth*), *Toung Pao*, birinci seri, birinci cilt, S. 10; *O. Franke*, *Geschichte d. chin. Reiches*, Berlin, 1930, I., S. 414 ve *Karter* (*Th. F. Carter*), *The Invention of printing in China and Its Spread Westward*, New York, Columbia University Press, 1925, S. 2). Kâğıdın, bundan biraz sonra *Garb'a* doğru yol alışı, şu son on senelerde, *Sven Hedin*, *Sör Orel Ştayn* (*Sir Aurel Stein*), *A. f. Lökok* (*A. v. Lecoq*) v.s. tarafından Orta Asya'da yapılan keşiflerde gösterilmiştir. Bu hususta bak: *Karter* (*Carter*), adı geçen eseri, S. 96-97, ve bundan başka, *I. v. Vizner* (*I. v. Wiesner*) ile *I. v. Karabacek* tetkiklerine istinaden, *Arap ve Türkistan kâğıtlarının en eski ترکیبی (combinaison, Zusammensetzung) ve paçavra kâğıdının Çin'e ait menşei hakkında verdiği tafsilâta* bak, adı geçen eseri, S. 4-6; gene bak: *I. v. Vizner* (*I. v. Wiesner*), *Die Rohstoffe des Pflanzenreiches*, C. I, 8. A, S. 680 ve müteakip sahifeler.

¹¹⁹ *F. Hirt*'in (*Hirth*), İran'ca «kâğıt» kelimesi Çin'ce *Ku-chi* kelimesi yani kâğıd dudu ağacından mamul kâğıdla bir ve aynı addetmesinden [*Identifizierung* = *identification*] (*Hirt* adı geçen eseri, S. 12), ezcümle İranlıların dahi, hiç olmazsa başlangıçta, kâğıt imalinde aynı maddeyi kullandığının belirdiği görünüyör. İlk islâm kâğıdının «otlar» dan ve «nebatlar» dan imâl edildiği hakkındaki *Kitâb-ül-Fihrist* (I. c, 21) in [*MPER*, II-III S. 114 deki *J. V. karabacek*'e göre zikredilmiştir.] İfadesi de buna delil addedilebilir, daha

mal, menşei Uzak Şark olan *Morus alba* (İranca: توت)¹²⁰ dan ve İran'da yetişen¹²¹ *Morus Nigra*'dan da imal edilirdi. Moğol devrinde, İran dışı banknotlar, tamamen, ham maddesini yukarıda bahsedilen ağaç kabuğu¹²² teşkil eden kâğıttan imal edildiği için, hele Çin'e ait nümunesine pek fazla benzeyişi de - bu iki kâğıt paranın yekdiğeriyle mukayesesini başka bir yerde yapılmıştı - nazarı dikkate alınınca, İran kâğıt parasının imalinde de aynı menşeden gelen (ağaç kabuğundan) kâğıdın kullanılmış olduğu büyük bir ihtimalle kabul edilebilir. Mevzuubahs nebati kâğıdın imali, - Moğol devri esnasında bu imalât durmuş olduğu takdirde - bu esnada şüphesiz fevkalâde incelmış olan Uzak Şark imalât tarzından yeniden iktibas edilebilirdi. Tebriz nev'i¹²³ (کونی تبریزی = *Teb-rizer Spezialität*) ve (خطائی) hatâyî diye gösterilen kâğıtlar, - ki bu iki nevi kâğıt, Şark'tan iktibas edilmişlerdi - kısmen, belki yukarıda bahsedilen nebattan hazırlanan yazı materyali kâğıtlarını teşkil ediyordu. Bu banknotların, sırf bu zikredilen nebati kâğıtlardan imal edilip edilmediği hakkında kat'î bir şey söylemek şüp-

muahhar zamanlar için maalesef her hangi bir literatür *indication*'u olmadığı gibi bu hususta iyi bir tetkik te yoktur; *B. Lavfer*'e (B. Laufer) (adı geçen eseri, sayfa 557) bak: Burada mühim sebeplerle «kâğıd» kelimesinin Çin menşei aleyhine fikirler serd ediyor. Bankanotun, doğrudan doğruyakâğıd dudu kabuğundan (*Papiermaulbeerbast*) imalinin sebebini ihtimal bu yazı maddesinin, sık, bununla beraber lifli dokunmuş olması, uzun lifli oluşu ve kumaş gibi eğilip bükülebilmesi gibi karakteristik meziyetlerinde aramalıdır. bak: *Vizner* (J. V. Wiesner), adı geçen eseri, s. 669.

¹²⁰ İran'da ağac kabuğundan imal edilen kâğıdın, bu memlekette çok iyi yetişen *Morus alba*'dan imâl edilip edilmediği katiyetle tesbit edilemiyor. Çinde her halde bu ağactan imal edilen kâğıd tıpkı *Broussonetia papyrifera* kabuğundan hazırlanan kâğıd gibi, kâğıd para imâlinde kullanılıyordu. bak. Yul-Kordiyeye (*Yule-Gordier*), adı geçen eseri, I. s. 430; Kordiyeye (*Cordier*), *Notes et adenda* s. 70 ve *B. Lavfer* (B. Laufer), adı geçen eseri, s. 582.

¹²¹ A. Engler (*Syllabus und Pflanzenfamilin* A. 7, Berlin, 1912, S. 165) ve *Vizner*'e (J. V. Wiesner) (adı geçen eseri, S. 454) göre, *Morus Nigra* İranda yurd tutmuştur. Bu ağacın kabuğunun, Şarkî Türkistanda olduğu gibi (bak: *Vizner* [J. V. Wiesner], *Mikroskop. Untersuchungen alter ostturkest. Papiere* S. 9) burada da, kâğıd imalinde kullanılıp kullanılmadığı henüz isbat edilememiştir,

¹²² Bak: Yul-kordiyeye (*Yule-Cordier*), adı geçen eseri, S. 430 ve *Cordier*, adı geçen eseri, S. 70.

¹²³ Bak: J. V. Karabacek, *MPER*, II-III, S. 127.

hesiz, imkânsızdır. *Vassâf*'ın eserinin ¹²⁴, bütün mevcut kâğıtlar, Çav imalinde kullanıldığı için, Şiraz'da ölüm tehdidi altında bile bir tek kâğıt bulunmadığını bildiren bir yerinden, hiç bir muayyen nev'in tercih edilmediği kanaatine varılabilir. Kaldı ki görünüşe göre, Moğol devrinde kurulmuş olan Şiraz kâğıt sanayii, münhasıran, nebatî kâğıt imalâtiyle iştilal ediyordu.

İran kâğıt paralarının kıymet basamakları hakkında, menbalarımızdan bazıları malûmat veriyor, fakat bunlardan ancak *Vassâf*'ın ifadesi itimada şayan görünüyor. Bu tarihçiye göre, banknotlar, yarım dirhemden başlayarak 10 dinara kadar yükseliyordu ¹²⁵. Halbuki *Bar Hebraeus*'a *zeyl yazana kimse*, en aşağı kıymet olarak, bir dinarı veriyor. ¹²⁶ Banknot kıymetlerinin, 1 ile 10 dirhem arasında değiştiği hakkındaki *Mîrhvând* ve *Hvândemîr*'in ifadeleri de, şüphesiz, doğru değildir ¹²⁷.

Geyhâtû'nun kâğıt parasının tecrübevî (*experimentelle*) ve kısa bir zamana münhasır olduğu (*episodique*) karakterini, banknot ihracının bu kadar aşağı kıymete münhasır kalması vâkiasından daha fazla hiç bir şey aydınlatamaz.

Çin'de olduğu gibi, İran'da da, eskimiş kâğıt para sahipleri, itibarî kıymetinden % 10 tenziliyle, Çavhane'den yenisiyle değiştirebilirlerdi ¹²⁸. *Kubilây* İmparatorluğunda mutad olanla mukayese edilince ¹²⁹, oldukça yüksek görülen bu iskonto, zikredilen müessesese (Çavhane) vasıtasıyla devlet hazinesine giriyordu.

İran'da kâğıt paranın nasıl imal edildiği hakkında, maalesef,

¹²⁴ *Vassâf* (adı geçen eseri, S. 274), Şiraz'da 40 nevi kâğıdın elde dolaşmakta (*Circulé*) olduğundan bahsediyor, fakat bunu ancak mecazî (*figuré*) manada anlamak lâzımdır.

¹²⁵ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 272.

¹²⁶ *Bar Hebraeus*'a *zeyl yazan*, adı geçen eseri, S. 497.

¹²⁷ *Mîrhvând*, adı geçen eseri, S. 289. *Hind tab*'ı, S. 125 ve *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 80.

¹²⁸ Yalnız *Vassâf*'ın adı geçen (S. 273) eserinde,

¹²⁹ *Marko Polo* (*Marco Polo*) Büyük Han'ın İmparatorluğunda eskimiş kâğıd paraların yenileriyle değiştirildiği esnada mutad olan kırdırmanın yüzde 3 olduğunu bildiriyor, şüphesiz, bunun aynı emisyonda böyle olduğunu ilâve etmek lâzımdır. Zira muhtelif emisyonlarda, meselâ 1288 senesindeki emisyon-da kırdırma nisbeti yüzde 80 idi., bak *Yul-kordiye* (*Yule-Cordier*), adı geçen eseri, S. 427. *J. klaprot* (*J. Klaproth*), adı geçen eseri, S. 265, *Biyo* (*Biot*) adı geçen eseri. S. 244.

hemen hemen hiç bir şey bilmiyoruz. Lâkin, bu hususta, Çin'de, Milâttan sonra VIII. asırdanberi mutad olan tabı şeklini yani *Blockdruck*'u¹³⁰ (*blok* şeklinde tabı = *impression*) kullandıkları muhakkaktır. Tabı işinin, ağaç bloklarla mı (*Block*), yoksa, 1277 senesinden itibaren, *Kubilây* Çin'inde olduğu gibi bakır levhalarla mı yapıldığı¹³¹, kat'iyetle tespit edilemiyor. Fakat birinci şekilde, yani tabı işinin ağaç bloklarla yapıldığı, *Reşîd ud-Dîn*'in yukarıda zikredilen bir ifadesinden kat'iyetle istintaç edilebiliyor. Malûm olduğu üzere, bunda, *Ordûbûka*'nın Çav imal etmeğe mahsus âlat ve edevatını, *Gâzân* Han tarafından yakıldığı bildiriliyordu. Kalitece nasıl olursa olsun, tabı levhalarının imaline gelince, bu işin münhasıran olmasa da, ekseriyetle, - inkişaf halinde bulunan Başşehir *Tebrîz*'in Çin mahallesinde yurt tutmuş olan - Çin'lilerin elinde idi.¹³² Gerek kâğıt paraların üzerinde görünen Çin yazı işaretleri, ve gerekse bu tabı şeklinin yani blokla tabı işinin (*Blockdrücke*) İslâmî Şark'ta *épisodique* bir tarzda meydana çıkışı, buna delildir. Memlekette bir dereceye kadar malûm olduğundan ve kök salmış bulunduğundan, bu tabı tarzı, büsbütün ortadan kalkmazdı, nitekim böyle de olmuştur. Tabı maddesi olarak istimal edilen matbaa mürekkebinde (*encre d'imprimerie* = *Druckerschwaerze*) maada, bu takdirde de (yerli ve pratik bakımdan aynı terkibi haiz olan madde nazarı itibara alınmazsa) Çin imal tarzına göre hazırlanan is mürekkebi (*noir de fumé* = *Russtinte*) mevzuubahstir - yalnız *Cinabre* kırmızısı (*Couleur de cinabre* = *Zinnoberrot*) baskı rengi (*Stempel-farbe*)¹³⁴ olarak kullanılmıştır.

Yakın Şark'ta matbaasının (*Blockdruck*) istimali hususu için

¹³⁰ Çine ait blok (Matbaa) tab'ı hakkında *Reşîd ud-Dîn*'in, dünya tarihinde söylediklerine bak, Bu sözlerin bazı kısımları, muahharen *Gâzânın saray şairi* (Hofdichter) *Benâketi* tarafından Tarih-i Benâketi adlı eserine mal edilmiştir: *G. Braun* (G. Brown) (adı geçen eseri, III, S. 103-101) tarafından yapılan tûrcümesi; bu hususta *Karter*'e de (*Carter*) (adı geçen eseri, S. 31-32) bak.

¹³¹ *Biyo* (*Biot*) adı geçen eseri, S. 444. *Bankanot* basmağa yarayan 1204 senesine ait bir bakır levha hakkında bak: *Mulli* (*Mullie*), adı geçen eseri S. 150 ve müteakip sayfalar.

¹³² *Karter* (*Carter*), adı geçen eseri, S. 129.

¹³³ Bu terkip, *Mısır Blok Matbaasının mürekkebinin* terkipini de göstermektedir. bak ; *Karter* (*Carter*), adı geçen eseri, S. 25.

¹³⁴ *Bar Hebraeus'a zejl yazan*, adı geçen eseri, S. 497; *karter*'e de (*Carter*) (adı geçen eseri, S. 193 not 9 ve S. 201 not 7) bak.

malûm biricik misal olmak itibariyle ¹³⁵ *Geyhâtû*'nun kâğıt paraları, hele, bu tabı usuliyle XIV üncü asrın sonunda Almanya'da meydana çıkan ve *Gutenberg* Matbaasının mübeşşiri olan matbaa arasında, derin fakat henüz tetkike mühtaç münasebetlerin mevcut olabilmek ihtimali de düşünülürse, medeniyet tarihi bakımından, fevkalâde dikkate şayandır ¹³⁶.

Geyhâtû'nun yarlığı üzerine, Çav kılıç korkusuyla, bir hafta kadar değer (*Valeur = Zahlungsmittel*) olarak kabul edildi, fakat ticarî sahada umumiyetle revaç bulmadı. Bu malûmatı ve Başşehir *Tebrîz*'in ahvalini tasvir eden aşağıdaki malûmatı, her şeyden önce, İlhan'ın hususî doktoru olmak itibariyle ¹³⁷ hâdiselerin şahidi (*temoin oculaire*) olarak nazarı itibara alınabilecek olan *Reşid ud Dîn*'e ¹³⁸, sonra da, *Vassâf'a* ve *Bar Hebraeus'a zeyl yazan kimseye* medyunuz. *Hvândemîr* ve *Mîrhvând*'ın verdikleri malûmat, umumiyetle başka hususlarda da olduğu gibi, *Reşid ud-Dîn*'in eserinin, hemen hemen münhasıran hulâsasından ibarettir. ¹³⁹ Bu şehir sakinlerinin pek büyük bir kısmı - bunu eserlerin hepsinde okumak mümkündür - şehri mecburen terk ederek memlekete dağıldı. Bütün yiyecek maddelerinin ve kumaşların pazardan uzaklaştırılmış olması da, halkın, şehrin önünde kâin bahçelere - kendilerini buralardaki meyvalarla doyurmak üzere - sığınmalarına sebep oldu. Öyle oldu ki, *Tebrîz* gibi pek kalabalık olan bir şehir, hemen hemen tamamen boşaldı. *Bar Hebraeus'a zeyl yazan kimseye göre* ¹⁴⁰ yalnız pazar, henüz biraz hayat eseri gösteriyordu. Görünüşe göre vaziyetin böyle olacağını hiç tasavvur etmeyen *Geyhâtû*, bir gün pazardan geçti, dükkânların boş bulunduğunu hayretle gördü. Bunun sebebini sordu ve *Sadr ud-Dîn*'den, pazar reisi *Şeref ud-Dîn Lâkûşî*'nin öldüğü, onun pazardan yok olması dolayısıyla, matem tutmanın, Tebriz halkının âdeti olmuş olduğu haberini aldı. Bu

¹³⁵ Nadiren (*sporadique*) meydana çıkan Mısır Matbaası hakkında bak: *karter* (Carter), adı geçen eseri, S. 138.

¹³⁶ *Karter* (Carter), adı geçen eseri, S. 132.

¹³⁷ Aşağıda bahsedilecek olan hususatta dahi hemen hemen tamamen *Reşid ud-Dîn*'in verdiği malûmata istinad edilmiştir. Zeyl olarak verilen Viyana yazmasından (fol, 245) alınan metne bak: en sonda.

¹³⁸ *E. katrmer* (E. Quatremère), adı geçen eseri. S. VIII,

¹³⁹ *Mîrhvând*, adı geçen eseri, S. 125 ve *Hvândemîr*, adı geçen eseri S. 80

¹⁴⁰ *Bar Hebraeus'a zeyl yazan kimse*, adı geçen eseri, S. 497.

son haberin mevsukiyeti, Reşid ud-Dîn tarafından bildirilen hikâye ile, tabiatıyla, kat'iyetle tayin edilemez, buna rağmen, yukarıda söylenenleri, tekide yarıyor ve bu hikâyenin meşhur olduğunu gösteriyor. Kervan ticareti, tamamen durdu, zira, eşkiyalar ve yol kesiciler, yolların emniyetini haleldar ediyorlar ve yakalayabildikleri herkesi, derisine kadar soyuyorlardı. Bahçe yollarının başlarında, gelip geçenleri kolluyorlar ve bir bedbaht, güçlkle elde etmiş olduğu bir eşek yükü buğdayı veyahut meyva dolu bir sepeti¹⁴¹, ikametgâhına götürürken gasbediyorlardı. Fakat ictinap ederse, şunu söylemek âdetleri idi: Onu bize sat, mukabilinde mübarek Çav'ı (چاو مبارک) al ve mevyanın nerede satıldığını bize de haber ver. Reşid ud-Dîn, bir kelime ile, halk, bu fenalığa maruz bırakılmıştı ve fakirler, daima, dua için ellerini kaldırıyorlardı¹⁴², diyor. *Bar Hebraeus'a zeyl yazan*, (Tebriz'in, daha önce müstefit olduğu) bahtiyarlıktan sonra, bu zamanda (şehrin üzerine) çökmüş olan pahalık ve zarureti tasvir etmeğe söz kadir degildir, diyor.

Vassâf'ın aynı ahval hakkındaki tasvirleri, şimdi zikredilen tarihçilerin sözleriyle aşağı yukarı tetabuk eder. *Mirhvând* ve *Hvândemîr*'de de bulunan ifadesine göre, Çav, daha ihraç edildiğinden üç gün sonra¹⁴³, yukarıda tasvir edildiği şekilde tesirini gösterdi: Şehir, boşalmış bulunuyordu.¹⁴⁴ Ticaret ve nakliye, tamamen felce uğramıştı. Yiyecek fiatları öyle bir yükselmeğe maruz kaldı ki, bir adam, bir ekmeği, bir Dînâr-i râbih'e satın aldığı takdirde, kârlı addedilebilirdi.¹⁴⁵ O zaman Tebriz Atpazarında vasıl olunan en yüksek fiat hakkında, *Vassâf*'ın malûmat vericisi tarafından tasvir edilen canlı bir sahne bize bu hususta bir fikir elde etmemizi temin ediyor. Daha önce 15 dinar olduğu

¹⁴¹ *Mirhvând*, adı geçen eseri, S. 125. Beş batman (*mann*) zabire ve yahut bir sepet meyve.

¹⁴² Bu hususta *Bar Hebraeus'a zeyl yazan kimseye* (adı geçen eseri, S. 497) bak.

¹⁴³ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 274 *mirhvând*, adı geçen eseri, S. 290 Hind tab'ı cilt 5, S. 125 ve *Hvândemûr*, adı geçen eseri, S. 80, iki ilâ üç günden bahsediyorlar.

¹⁴⁴ *Vassâf* ve buna istinaden de *Mirhvând*, Tebrizin, «Arzukeş bir kimse- nin sabır dağarcığı gibi boşaldığını» söylemekle yerinde bir mukayese yapıyor « . . . مانتد صرة مشناقان تى شد . . . »

¹⁴⁵ Yalnız *Vassâf* (adı geçen eseri, S. 274) de.

için, iki misli pahalı görülen bir atın iştirâ kıymeti, nihayet, 150 kâğıt dinar olarak tespit edildi. Fakat, daha satış muameleleri nihayete ermeden önce, elde ettiği yüksek fiattan dolayı pek büyük sevinç duyarak aklını kaybetmiş olan satıcı, atının üzerine atladı, hayrete düşmüş olan seyircilerin nazarlarından kayboldu.¹⁴⁶ Şu halde, ilk fiatlar, bu yeni vaziyet karşısında, 10—12 misli bir artışa maruz kalmıştı. Ç a v'ın, ikinci büyük bir ticaret merkezinin iktisadî hayatına yaptığı öldürücü tesirler hakkında, *Reşîd ud-Dîn*'den malûmat alıyoruz. Basra'da - yani mevzuubahs olan, eskidenberi meşhur bu ticaret şehri idi - (yeni iktisadî nizamın) neticeleri, pek korkunç bir dereceye varmış olmalıdır. Zira, *Reşîd*, doğrudan doğruya "Basra'nın harabiyet," inden bahsediyor. Hattâ, *Reşîd ud-Dîn*'in tarzı ifadesinden, bu son zikredilen halin tesiriyle, Ç a v'ın derhal kaldırılmasına teşebbüs edildiği neticesine varılabileceğe benziyor.

Halkın, Sadr-i Cihan'ın icadına karşı gösterdiği, yukarıda tasvir edilen *passif* mukavemetten maada, iş, bu icadın, açıktan açığa ve kuvvet kullanarak ret ve inkârına kadar vardı. Halkın bu hiddet ve şiddetinin hedefini, tabiatıyla, evvel be evvel, bu müesseseyi meydana getirmiş olan adamlar, şu halde¹⁴⁷ *İzz ud-Dîn Muzaffer* ve *Sadr ud-Dîn* teşkil ediyordu. Bu hizmetinin şükranı olarak, Sadr-i Cihan tarafından "Â m i d ul - M u l k ,," (İmparatorluğun direği = mesnedi) ünvanı tevcih edilmiş olan *İzz ud-Dîn*, camide, cemaat ortasında, kendisine ve taraftarlarına halk tarafından kurulan ölüm tuzağından, ancak mes'ut bir tesadüfün neticesi olarak kaçarak kurtulmağa muvaffak oldu.¹⁴³ *Mîrhvând* ve *Hvândemîr*'e göre, bunda ölümü boylamış olmalıdır.¹⁴⁹ Buna müşabih

¹⁴⁶ *Hovars* (Hauvorth) (adı geçen eseri, III, S. 370), 150 dinar yerine sehven 750 dinar yazıyor.

¹⁴⁷ *Vassâf* (adı geçen eseri, S. 274), bize, en fazla kin beslenen *İzz ud-Dîn muzaffer* hakkında yazılmış iki hicviye de bırakmıştır. Bunlardan birini orijinal halinde veriyorum ve *Hammer*'deki (adı geçen eseri, I. S. 432-433) tercümesini de tavsiye ediyorum:

سنبوس و دل عميدالمك راهمچوآب درفلك است - ريش شو مشكه پشم سك به از او

درتناسب چو اطلس وكالك است . . . كارفرداى مشاهده كن كرچه امروز جمله الملك است .

diğerinin metin ve tercümesi *Braun*'ın (Brown) *Literary Hist. of Persia* (III, S. 38) adlı eserindedir.

¹⁴⁸ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 274.

¹⁴⁹ *Mîrhvând*, adı geçen eseri, S. 291, Hind tab'ı cilt 5, S. 125 ve *Hvândemir*, adı geçen eseri, S. 80 : «Bir rivayete göre (بقولى برواى) o, öldürül-müş olacak ».

bir hâdise ile, *Sadr ud-Dîn*'in kardeşi, Kâdî ul-Kudât *Kutb-ud Dîn* de, Tebriz camiinde, cuma namazı esnasında halk tarafından öyle tehdit edildi ki, nihayet yiyecek satışının nakit para (*Argent comptant* = sikke) mukabilinde yapılmasına müsaade etmekten başka çıkar yol bulamadı. *Reşid ud-Dîn*, bu münasebetle, pek çok miktarda halkın öldürüldüğünü bildiriyor.¹⁵⁰

Bu şayanı istihkar ve istihfaf (namübarek) kâğıt paraya alışmamış olan halk¹⁵¹ Sâhib Dîvân'a kadar çıkmaya muvaffak olur. Halkın küfür ve alaylarına karşı söylediği sözler, hiç nazarı itibara alınmıyordu. Nâzır, hayret ve şaşkınlık içinde kalmış olacak. Zira, bir ric'atin, mevkiini manen sarsacağını, diğer taraftan ise, dönse bile iradesini yürütmeğe de muvaffak olamayacağını biliyordu.¹⁵² *Bar Hebraeus'a zeyl yazan kimse*, bu kısa sözleriyle, hükûmetin maruz kalmış olduğu müşkül vaziyeti isabetli bir tarzda karakterize etmiş ve aynı zamanda bu vaziyetin şayanı kabul biricik hal tarzını da, telâffuz etmeden, ileri sürmüştür. Bir gün, *Sadr ud-Dîn*, atla pazardan geçerken, *Reşid ud-Dîn*'in bildirdiğine göre, bir derviş, atının dizginlerini yakalamış ve ona şöyle bağırmıştır: "Yanan karaciğerin kokusu, dünyayı dolduruyor, senin hassas burnun, daha kokusunu almayacak mı!¹⁵³ Bu sözlerin tesiri altında kalarak - bunun hakikî sebebi, yukarıda da söylendiği gibi, "ve Basra'nın harabiyetinden sonra,, kelimeleri idi - *Sadr ud-Dîn*, tarafdarlarının da rızasını almak suretiyle, *Geyhâtû*'dan bir yarlık koparır; buna göre, şüphesiz evvelâ ancak yiyecek maddelerinin, tekrar nakit para (kâğıt para değil) "*Bargeld*," ile alınıp satılmasına müsaade olunuyordu.¹⁵⁴ *Sadr ud-Dîn*'in malûm korkak mizacının, halkın tehditleri sayesinde ürkütülmesi teslim edilmekle beraber, bu tehditler onu, kâğıt para işinin tasfiyesine - yalnız ümit olunan daha yüksek hâsılat değil, aynı zamanda ancak şimdi tam mânasiyle kendini gösteren iktisadî harabiyet neticesi olarak, müretteb varidat bile geri kalsa - asla sevkedemezdi. Tebriz ve Basra gibi ticaret merkezlerine ait vergilerin azalması, böyle devam ettiği takdirde, devlet hazinesine mahvedici tesirler yapması

¹⁵⁰ *Reşid ud-Dîn*, adı geçen eseri, fol. v. 246.

¹⁵¹ *Bar Hebraeus'a zeyl yazan kimse*, adı geçen eseri, S. 497.

¹⁵² Aynı eser.

¹⁵³ *Reşid ud-Dîn* Viyana yazması, foli. v. 245, satır 6,

¹⁵⁴ Aynı eser; satır 7-8.

icabederdi. *Vassâf*'ın, *Geyhâtû*'dan, yukarıda zikredilen yarlığı vermesi için, Sâhib Dîvan ve taraftarlarının, ona yaptıklarını söylediği teklifler, ancak bu sebepten anlaşılabilir görünüyor: "Bu vaziyet birkaç gün daha devam ederse, imparatorluğun haşmeti, ebediyen (bir daha yerine getirilemeyecek bir şekilde) kaybolacaktır."¹⁵⁵

Nazarî bakımdan, kısa süren Ç a v hakimiyetinin sonunu ifade eden bizim bu yarlığın mer'iyete girme tarihi, maalesef islâmî kaynaklardan çıkarılamıyor. Bar Hebraeus'a zeyl yazan, ticaret ve seyrüseferin felce uğradığı iki aylık bir müddetten bahsettiği için, bunun, en geç 793 senesi Zül-hicce ayının ortasında (=1294 Teşrinisanisinin ilk üçte biri) olmuş olması lâzımdı.¹⁵⁶ *Reşîd ud-Dîn*'de ve bundan biraz daha fazla *Bar Habraeus'a zeyl yazan kimse*'de bu yarlığın, yalnız işaret edilip geçilen hulâsalarından, herhalde Ç a v'ın bir defada değil, bilâkis tedricen müsaadekâr davranarak tedavülden kaldırıldığı açıkça tebârüz etmektedir. Yarlık, bütün halk tarafından, pek büyük bir sevinç ve memnuniyetle karşılandı ve normal hayatın derhal avdetine sebep oldu¹⁵⁷.

Malûm olduğu üzere, İran Ç a v'ı, öyle devamlı bir tarzda iz bırakmadan ortadan kayboldu ki, adı İran dil hazinesinde bile mahfuz kalmamıştır.¹⁵⁸ İslâm âlemi ise, keder ve meşakkat menbaı hissettiği yeni bir müessese ile birlikte, Uzak Şark'ın en büyük armağanlarından birini tabî san'atını (*die schwarze Kunst = Magie noire*) bütün bu âleme şamil olmak üzere -kendine maletmişti.

VIYANA YAZMASI, MIXT. 326 (FLÜGEL 957) FOL. 245r

حکایت

وضع چاو نامبارک و خللها که بدان سبب در ممالک ایران ظاهر شد
(¹¹) صدراالدین و بعضی امرا احياناً درباب چاو که در ولایت ختای روانست و تدبیر
و ترویج آن درین ولایت بحقی (¹²) و اندیشه می کردند و آن قضیه را در بندگی عرضه
داشتند کیخاتو صورت آن حال از پولاد چینکسانکک استکشاف فرمود (¹³) تقریر کرد که
چاو کاغذیست که تمغای پادشاه بر آن مجاست و در تمامت ختای بجای درم مسکوک میرود

¹⁵⁵ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 275.

¹⁵⁶ *Bar Hebraeus'a zeyl yazan*, adı geçen eser, S. 497.

¹⁵⁷ Bak: *Reşîd ud-Dîn*, *Vassâf*, aynı yerler; *Mitrhôând*, Hind tab'ı, sayfa 125; *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 80.

¹⁵⁸ Bak: *P. Horn*, *Grundriss d. İran. Philologie*, II. s. 273 ve *W. Barthold'un* E. İ. deki *Gaghâtû* makaleleri.

و نقد آنجا بالش است (14) و بخزانه عامره میرسد کیخاتو چون پادشاهی بغایت سخی بود و بخشش با فراط میکرد و مال عالم بچوداو وافی نه آن قضیه را (15) مستحسن داشت و صدرالدین میخواست که در ممالک وضعی نه که دیگران نکرده باشند بدان واسطه در آن باب سعی تمام (16) می نمود و شیکتور نویان که اعقل امرا بود تقریر کرد که چاو موجب خرابی ممالک باشد و مستلزم بدنامی پادشاه و (17) پراکندگی رعیت و لشکر صدرالدین عرضه داشت که شیکتور نویان چون بغایت زردوستست ابطال چاومیکوشد (18) یرلغ شد که بزودی آنرا تمام کنند و آدینه بیست هفتم شعبان آقبوقا و طفاچار و صدرالدین و تمامی ایناق بجهت (19) اجراء چاو بجانب تبریز شدند و نوزدهم رمضان آنجا رسیدند و یرلغ رسانیدند و چاو بسیار ترتیب کردند و روز شنبه (20) نوزدهم شوال سنه ثلاث تسعین و ستانه در شهر تبریز چاو بیرون آوردند و روان کردند و فرمان چنان بود که (21) هر آفریده که نستاند در حال او را بیاسارسانند یکپهته از بیم شمشیری ستند اما بموض آن زیاده چیزی بکس نمدادند (22) و بیشتر مردم تبریز از راه اضطرار سفر اختیار کردند و اقشه و اغدیه از روی بازار بکرفتند چنانکه هیچ چیز یافت نبود (23) و مردم بجهت میوه خوردن پناه باغها بردند و شهری چنان انبوه از مردم خالی شد بکلی و رونود و اوباش هرکرا در (24) کوچهای می یافتند برهنه می کردند و کاروان از آنجا منقطع شد و رونود بسر کوچهای باغ کین کردند و اگر مسکینی (25) خرواری غله یاسپدی میوه بچلت بدست آورده بودی تا بخانه برد آنرا ازوی می ستاندند و اگر مانع شدی گفتندی fol. 245 v بفروش و بهائی آن چاو مبارکستان و نمای که از کجا خریدی بر جله خلق در آن بلاء گرفتار شده بودند و مسکینان (2) دست بدعا برداشته اتفاقاً روزی کیخاتو در بازار میکششت دکانها را خالی دید موجب آنرا پرسید صدرالدین گفت (3) شرفالدین لاکوشی که مقدم اینجاست نمانده و اهل تبریز عادت آنست که در عزائی بزرگان از بازار بر خیزند و جمه (4) در مسجد جامع بر قطبالدین غوغایی عظیم کردند تا رخصت یافتند و در کوشها اطعمه بزرمی فروختند و باز خلقی را (5) بدان بهانه کشتند و معاملات و تمهاها بکلی بر افتاد روزی درویشی در بازار عنان صدرالدین گرفت و گفت شمر (6) بوی جگر سوخته عالم بگرفت کرنشودی زهی دماغی که تراست (7) صدرالدین بتأثیر آن سخن باتفاق نوکران بد از خراب البصره یرلغ حاصل کرد که معاملات اطعمه بزر کنند بدان سبب (8) مردم دلیر شدند و ظاهراً معامله بزرمی کردند و بدان واسطه غائبان روبشهر نهادند و باندک زمان باز مسمور شد (9) و عاقبت الامر کار چاو بجایی نرسید و ترک آن کرفتند و خلایق از آن زحمت خلاص یافتند.

